

अध्याय-एक

अध्ययनको परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of the Study)

विश्व जनसंख्याको एउटा ठूलो हिस्सा लागुपदार्थको दुर्व्यसनमा फसीरहेको अवस्थामा यसका नकारात्मक असरहरूका बारेमा जनचेतना फैलाउने र यसका दुर्व्यसन कर्ताहरूलाई लतबाट छुट्टाउने तथा लतमा फस्ने सम्भावनाका व्यक्तिहरूलाई यसबाट बचाउनको लागि विभिन्न निकायहरूबाट विभिन्न कार्यक्रम तथा नितिहरू अवलम्बन गरेको पाईन्छ । त्यस्ता निकायहरू विभिन्न किसिमका सरकारी, अर्धसरकारी तथा संस्थागत रूपमा रहेको पाईन्छ । समयको परिवर्तन सँगै प्रयोगकर्ताको व्यवहार र प्रयोगको तरिका तथा लागुऔषधको मात्रा तथा किसिमले यसको खतरालाई भन्नु वृद्धि गरेको हुन्छ । त्यसैले त्यससँग सम्बन्धी निकायहरूले प्रयोगकर्ताहरूको व्यवहारलाई नियन्त्रण गर्नको लागि विभिन्न कार्यक्रम गर्नु पर्ने हुन्छ । यसै क्रममा लागुऔषधी दुर्व्यसनको प्रमुख कारक तत्व के हुन् ? लागुऔषधी प्रयोगकर्ता तिव्र रूपले बढ्दै जानुको कारण के हो ? जस्ता पक्षहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गरी यसको व्याख्या विश्लेषण गर्नु पर्दछ ।

सामान्यतया लागुऔषध भन्नाले विभिन्न रसायनबाट बनेको औषधी हो । यस्तो औषधीको दुरुपयोग गरी दिमागको कार्यलाई प्रभावित गर्न सधैं लागुऔषधी सेवन गर्ने लतमा लाग्नु लागु औषधको दुर्व्यसन हो । हेरोईन, मर्फिन, गाँजा जस्ता पदार्थले मानिसको दिमागमा असर पुऱ्याउँछ । कतिपय अवस्थामा विभिन्न औषधी हेरोईन, मर्फिन जस्ता पदार्थहरू डाक्टरको सल्लाह बमोजिम औषधीका रूपमा उपयोग गर्न सकिएता पनि निरन्तर खाईरहने, खान नपाएर तल्लु हुने, खान छाडे पनि शरीरका विभिन्न अंगहरूको सक्रियता र कार्य क्षमतामा नराम्रो असर पार्ने, सधैं खाईरहेमा मानसिक र शारीरिक क्षय हुदै जाने भएकोले लागुपदार्थको दुर्व्यसन एउटा गम्भीर समस्या मानिन्छ (तिमिल्सीना २०६१)

कुनै पनि प्राकृतिक वा रसायनिक पदार्थ जसको सेवनबाट मानिसको केन्द्रीय स्नायु प्रणालीमा प्रभाव पारी भावना र सोचाइमा परिवर्तन ल्याई दिन्छ र क्रमशः गलत निर्णयमा वा निर्णय गर्न नसक्ने स्थितिमा पुऱ्याई दिन्छ भने त्यसलाई लागुपदार्थ भनिन्छ । (एन.डी.सी. २०६२)

नेपालमा लागुपदार्थ प्रयोगको सुरुवात ६० दशकको अन्त्य र ७० दशकको शुरु देखि भएको पाईन्छ । वि.स. २००७ को राजनितिक परिवर्तन पछि नेपाली भूमिमा विदेशीहरू विभिन्न निहुँमा भित्रिन थाले । नेपाली युवाहरू जो पर्यटकहरूको व्यवहार देखि नजिक रहन्थे तिनीहरू पर्यटकको व्यवहारको नक्कल गर्न थाले । फलस्वरूप उनीहरू लागुपदार्थको शिकार बन्न थाले । विगत २० वर्ष यता नेपाली युवा यूवतीहरू लागुपदार्थको दुर्व्यसनको शिकार भएको पाईन्छ । (Chaterje et.al, 1996 A.D.)

लागुपदार्थ दुर्व्यसन जल्दो बल्दो समस्याको रूपमा देखापरेको छ । लागुपदार्थको प्रयोग कहिले र कहाँबाट शुरु भयो भन्ने कुरा यकिनका साथ भन्न गाह्रो पर्दछ । परापूर्व कालदेखि जोगी, सन्यासी, साधु, महात्माका कुटि, मन्दिर, शिवालय आदि ठाँउमा गाँजा तान्नेहरू देखिन्थे । तराई प्रदेशमा फागु तथा पहाडी क्षेत्रमा शिवरात्रीमा शिवको प्रसाद सम्झी गाँजा भाङ्गको प्रयोग गर्ने प्रचलन थियो । यो प्रचलन अहिले सम्म पनि कायम छ । (Bhandari, 1988 A.D.)

नेपालमा लागुऔषधिको शुरुवात सन् १९६० को दशकमा हिप्पी (पर्यटकहरूको) प्रवेश सँगै भएको हो । सन् १९७० को पूर्वाधमा पर्यटकले हेरोईनको दुरुपयोग गरेको पाइयो यसै गरी सन् १९७६ मा नेपालमा लागुऔषध दुर्व्यसनी पहिलोपटक देखा पयो । सन् १९७८ मा ५० जना दुर्व्यसनी पाइयो भने त्यसको ठीक दश वर्ष (१९८८) मा ५०,००० दुर्व्यसनीहरू पाइयो । नेपालका ७ जिल्लामा युनिसेफले गरेको सर्वेक्षण (२००१) मा लागुपदार्थको प्रयोग गर्नेहरूको संख्या १३ प्रतिशत रहेको पाइयो । यी मध्ये ५.४ प्रतिशतले सुईद्वारा लागुपदार्थ लिने गर्दछन् भन्ने कुरा बाहिर ल्याए । (कान्तिपुर दैनिक पत्रिका, श्रावण १५, २०५९)

सन् १९६० को दशकको शुरुदेखि नै नेपालमा तथा कथित हिप्पी संस्कृतिको आगमनका कारण समेत लागुऔषध प्रयोगकर्ताहरूको संख्या आज भन्दा १० वर्ष अगाडि नै ५० हजार नाघिसकेको अनुमान गरिएकोमा बढ्दो अव्यवस्थित शहरीकरण र आधुनिकीकरणको विस्तार आदिका कारणले हालका दिनहरूमा यो संख्या निकै बढ्न गएको अनुमान गर्न सकिन्छ । काठमाडौँ उपत्यका लगायत मुलुकका सबैजसो शहरी क्षेत्र र सीमावर्ती बजार तथा शहरोन्मुख ग्रामीण क्षेत्रमा यो समस्या बढ्दो मात्रामा रहेको पाईन्छ । खास गरी जोखिम समूहका युवा यूवतीहरूमा लागुपदार्थको दुरुपयोग बढीरहेको पाईन्छ । विगतमा लागुपदार्थ प्रयोगकर्ताहरूले सन् १९९० को दशकको शुरुवात सँगै सुईको

माध्यमबाट समेत लागुऔषध प्रयोग गर्न थालेको पाईन्छ । बहुऔषधीको प्रयोग र दुर्व्यसन गर्ने विधिमा आएको परिवर्तनका कारण लागुऔषधि प्रयोगकर्ताहरूमा कुपोषण, रक्तअल्पता, यौनजन्य रोग र एच.आई.भी./एड्स जस्ता खतरनाक रोगबाट संक्रमित हुने क्रम बढ्दै गएको छ । समग्रमा एच.आई.भी./एड्स संक्रमणको अनुमान सुई प्रयोगकर्ताहरूमा बढी देखिएकाले उनीहरूद्वारा लागुपदार्थ प्रयोगकर्ताहरूको समूह, आफ्नै परिवार र अन्य व्यक्तिहरूमा एच.आई.भी. सार्ने संभावना बढेको देखिन्छ ।

शहरी क्षेत्रमा महिलाहरूमा समेत लागुपदार्थ दुर्व्यसनको समस्या बढिरहेको छ । दुर्व्यसनको लतमा फसेका महिलाले पारिवारिक र सामाजिक बहिष्कारको सामना गर्नु पर्ने भएकाले उनीहरूले यस विषयमा कसैलाई पनि जानकारी गराउँदैनन् । अधिकांश महिला लागुपदार्थको कारोवारलाई आफ्नो आयको माध्यम बनाएको पाईन्छ । त्यसैले महिला लागुपदार्थ प्रयोगकर्ता, यौनकर्मीहरूमा एच.आई.भी. संक्रमण उल्लेखनीय रूपमा बढिरहेको विभिन्न अध्ययनले स्पष्ट गरेको छ । उपचार र पुनर्स्थापना लगायतका सेवा नगन्य रूपमा उपयोग गर्ने गरेकाले उनीहरूको विषयमा पर्याप्त सूचना र जानकारी प्राप्त गर्नमा कठिनाई देखिएको छ । (लागु औषध नियन्त्रण राष्ट्रिय नीति २०६३)

लागुपदार्थको प्रयोगले व्यक्तिगत स्वास्थ्यमा मात्र प्रतिकूल असर पार्ने होइन कि सम्पूर्ण राष्ट्रको सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा समेत प्रतिकूल असर पार्दछ । यसले सामाजिक हिंसा, अपराध अनि भ्रष्टचारलाई बढावा दिन्छ । (Bhandari, 1988 A.D.)

व्युप्रिनोर्फिन (Buprenorphine), हेरोईन (Heroin), जस्ता लागुपदार्थहरू सुईबाट लागुपदार्थ प्रयोगकर्ता (IDUs) ले प्रयोग गर्ने गर्दछन् । यसरी धेरै जनाले एउटै साझा सुईको प्रयोग गरेमा एक व्यक्तिमा एच.आई.भी. संक्रमण भए अन्य व्यक्तिहरूमा पनि सार्ने प्रबल सम्भावना रहन्छ । सुईबाट लागुपदार्थ प्रयोगकर्ताकै कारणबाट विश्वमा धेरै देशमा एच.आई.भी. सार्ने गरेको पाईएको छ ।

लागुपदार्थको प्रयोग गरिसकेपछि मानिसको सम्भन्ने शक्ति कम हुन्छ र अरूले प्रयोग गरिसकेको सुईद्वारा लागुपदार्थ प्रयोग गर्ने, असुरक्षित यौन सम्पर्क राख्ने जस्ता कार्यहरू हुने गर्दछन् ।

यसैगरी सन् १९६० तिर टुरिष्टहरूको माध्यमबाट लागुपदार्थ नेपालमा भित्रियो । हेरोईन पनि नेपालमा सन् १९६० ताका नै भित्रिएको थियो र पछि क्रमशः अरू लागुपदार्थ पनि नेपालमा भित्रिन थाले । सन् १९९५ को सर्वेक्षणमा २ प्रतिशत सुईद्वारा लागुपदार्थ

सेवन गर्नेहरूमा एच.आई.भी. संक्रमित भएको पाईएको थियो । पछिल्लो सन् २००४ को सर्वेक्षण मा कूल सुईबाट लागुपदार्थ प्रयोगकर्ताहरू मध्ये भण्डै ७० प्रतिशत एच.आई.भी. संक्रमित भएको पत्ता लागेको छ । (एन.डी.सी. २०६२)

लागुपदार्थ दुरुपयोग तथा यसको अवैध ओसारपसार विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय दिवस जुन २६ का दिन पर्दछ । सन् २००६ मा 'Drugs are not Childs play' भन्ने मुख्य नारा थियो भने सन् २००७ को मुख्य नारा 'Drugs control your life ? Your life. Your community no place for drug'. लिएर विश्व भरी मनाइयो । सन् १९७६ मा नेपालमा पहिलो पटक लागुपदार्थ दुर्व्यसनी भएको थाहा भएको थियो । त्यसपछि क्रमशः यसको संख्या बढ्दै गएको छ । जसलाई तल देखाईन्छः

<u>बर्ष</u>	<u>लागुपदार्थ प्रयोगकर्ताको संख्या</u>
१९७६	नेपालमा पहिलोपटक पत्ता लागेको
१९७७	५०
१९८०	५००
१९८१	१०००
१९८५	१५०००
१९८६	२००००
१९८७	२५०००
२००१	६००००

स्रोत: लागु औषध नियन्त्रण बुलेटिन, २०५९

WHO (1964) का अनुसार लगातार वा समय अवधिको आधारमा औषधी वारम्बार सेवन गर्ने अवस्था सृजना हुनुलाई लागुपदार्थ दुर्व्यसन भनिन्छ । लागुपदार्थ दुरुपयोग समस्या एक संक्षिप्त जानकारी नामक बुलेटिनमा मानसिक चेतना, अनुभूति मनोभावनालाई प्रभावित पारी बुझ्ने, सम्झ्ने, सोच्ने र मनोभावनालाई विकृति तुल्याउने औषधी वा पदार्थलाई लागुपदार्थ भनिन्छ ।

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)

जुन सुकै समाजमा पनि सामाजिक समस्याहरू हुन्छन् लागुपदार्थ दुर्व्यसन पनि हाम्रो समाजको जल्दोबल्दो र संवेदनशिल समस्याको रूपमा देखा परेको छ । जसले मानव

सभ्यता र संस्कृतिको नै विनास गर्न सक्छ । यो समस्या यस्तो हो जसले समाजको सामाजिक सम्बन्धमा असन्तुलन ल्याई समाजको अस्तित्वलाई समेत प्रश्न चिन्ह खडा गर्दछ । लागुपदार्थको प्रयोग गरेपछि मष्तिस्कलाई उत्तेजित पारी सोच्ने र सम्झने शक्तिलाई विकृति तुल्याई बानी व्यवहारमा परिवर्तन ल्याईदिन्छ ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरू शारीरिक रोगी मात्र नभई मानसिक रोगी पनि भएका हुन्छन् । लागुपदार्थको प्रयोगले गर्दा व्यक्तिले असामान्य व्यवहार प्रदर्शन गरेको हुन्छ । उसको पारिवारिक र सामाजिक सम्बन्धमा बीचलन आउँछ । किनकी दुर्व्यसनी व्यक्तिको मानसिक अवस्था अस्वस्थ हुने हुँदा भगडा गर्ने, रिसाउने जस्ता क्रियाकलाप देखाउँछ ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसन एउटा यस्तो विषालु जीवाणु हो । जसले गाँउ र समाज अनि देशका प्रगतिका वाटाहरूलाई भित्र-भित्रै खाएर खोक्रो पारिरहेको छ । लागुपदार्थ दुर्व्यसनको कारण आज समाजको सामाजिक मूल्य मान्यता र प्रतिष्ठामा आँच आएको छ । यसले देशको सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, आर्थिक लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रमा नकारात्मक प्रभाव पारिरहेको छ समाजमा हत्या, हिंसा, बलात्कार, लुटपाट, चोरी, डकैती, चेलिबेटी बेचबिखन, पारिवारिक कलह जस्ता सामान्य समस्या देखा परेका छन् । लागुपदार्थ दुर्व्यसनको कारण हजारौं हजार मानिसको ज्यान गएको छ । यस्तो दुर्व्यसनबाट आमा-बुवा, दाजु-भाई, लगाएत परिवारमा सम्पूर्ण सदस्यलाई नराम्रो बोझ, डर र अविश्वास थपेको हुन्छ । दुर्व्यसनबाट परेको असर र प्रभाव दुर्व्यसनीलाई भन्दा उसको परिवारमा बढी पर्दछ । परिवारका अरु सदस्यको समेत प्रगतिमा बाधा सिर्जना हुन्छ । लागुपदार्थ दुर्व्यसन समाजको विकराल रोग हो भने दुर्व्यसनी रोगी हुन् । यस्तो समस्यालाई निराकरण गर्नको लागि यस्तो समस्या आउनुको कारण र यसले समाजलाई कस्तो असर पुऱ्याईरहेको छ भन्ने कुरा विभिन्न निकायबाट अध्ययन अनुसन्धान गरी पहल गर्नु आवश्यक छ । लागुपदार्थ आफैमा खतराको संकेत होइन किनकी लागुपदार्थलाई कतिपय रोगको औषधि बनाउन प्रयोग गरिन्छ । तर यसको दुरुपयोगको कारण मानिसलाई मृत्युको मुखसम्म धकेल्न बाध्य बनाउँछ ।

हाम्रो जस्तो विकासशिल देशमा लागुपदार्थ दुर्व्यसन जस्तो समस्या तिब्र गतिमा बढ्दै जानु निकै चिन्ताको विषय हो । गरिबी, अशिक्षित, रुढिवादी परम्परा, लिङ्गभेद र जातिय भेदभावमा आवद्ध समाजमा एक छाक खान र एकसरो लगाउन नसक्ने समस्या दिनानुदिन बढ्दै जानु र भविष्यका कर्णधार समेत मानिने युवावर्गहरूलाई एच.आई.भी./एड्स, हेपाटाइटीस जस्ता रोग निम्त्याएर केही गर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्नु राष्ट्रको लागि निकै नै

दुःखदायी अवस्था हो । एउटा राष्ट्रलाई समृद्ध र विकासको बाटोमा लैजानको लागि त्यो देशका युवाशक्ति शारीरिक र मानसिक रूपमा स्वस्थ, बलिया र क्षमतावान हुनु धेरै नै आवश्यक हुन्छ । तर हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशका युवावर्गहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनीमा लागेर कमजोर हुँदै जानु अवस्य पनि चिन्ताको विषय हो । हरेक राष्ट्रको प्रमुख दायित्व यो हुन्छ कि आफ्नो देशका जनता सधैं सकारात्मक र प्रगतिशिल बाटोतर्फ अग्रसर गराउन शिक्षालाई विशेष जोड दिनुपर्ने हुन्छ । तर हाम्रो देश अनि समाजको समस्या यो छ कि युवावर्गहरू जो नकारात्मक बाटोतर्फ लागेका छन त्यसलाई आफुले गरेको व्यवहार राम्रो हो वा नराम्रो हो त्यो सम्म जानकारी हुँदैन । त्यसैले लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको बारेमा जानकारीमूलक कार्यक्रमहरू सरकारी र गैर सरकारी तर्फबाट दिनु अति आवश्यक छ । कुनैपनि रोग लाग्नुभन्दा रोग लाग्न नदिन यसबारे समयमा नै जानकारी दिनु महत्वपूर्ण हुन आउँछ । त्यसैले लागुपदार्थ दुर्व्यसनी भइसकेका व्यक्तिहरूलाई अभिभावकले लुकाएर नराखी तुरन्त उपचार तथा पुनर्स्थापना केन्द्रमा लैजानु आवश्यक छ । देशा लागुपदार्थ दुर्व्यसनबाट जति बढी युवा जनशक्ति प्रभावित हुन्छन त्यति बढी सामाजिक विकास र मुलुकको अर्थतन्त्रमा बाधा उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले नेपालमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनजस्तो भयावह समस्यालाई दृष्टिगत गरी बहुपक्षिय ढंगबाट प्रभावकारी कार्यक्रमहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने खाँचो देखिन्छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)

कुनै पनि अध्ययनको उद्देश्य निर्धारण गर्ने कार्य भनेको ज्यादै महत्वपूर्ण र संवेदनसिल पक्ष हो । अध्ययनमा व्यापक रूपले उद्देश्यहरू समेटियो भने निचोडमा पुग्न गाह्रो हुन्छ । तसर्थ उद्देश्य निर्धारण गर्नलाई सिमित र सजिलो तरिकाले तथ्य पत्ता लगाउन सकिने खालको हुनु अति आवश्यक छ । उपरोक्त मान्यतालाई आत्मसात गर्दै अध्ययनलाई सकेसम्म सरल बनाउने तरिकाले यस अध्ययनमा निम्न उद्देश्यहरू राखिएको छः

साधारण उद्देश्य

बुटवल नगरपालिकाका व्यक्तिहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा लाग्नुको कारण र त्यसले उसको परिवार र समाजमा पारेको असर पत्ता लगाउने ।

विशिष्ट उद्देश्य

१. बुटवल नगरपालिकाका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको सामाजिक/आर्थिक अवस्थाको बारेमा जानकारी हासिल गर्ने ।
२. व्यक्ति दुर्व्यसनीमा लाग्नुको कारण खोजिगर्ने ।
३. व्यक्ति दुर्व्यसनीमा लागीसकेपछि उसको पारिवारिक, समाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा परेको असरको अध्ययन गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्व (Significance of the Study)

आजको विश्वमा सचेत व्यक्तिहरूलाई गम्भिर रूपले चिन्तित तुल्याउने विभिन्न कुराहरू मध्ये लागुपदार्थ दुर्व्यसन पनि एउटा समस्या हो । समाजमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको संख्या किन बढिरहेको छ, यसो हुनुको कारण के हो ? यसबाट दुर्व्यसनीको परिवार र समाजलाई के कस्तो असर पारिरहेको छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउन यो अध्ययन महत्वपूर्ण हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको कारण त्यसबाट हुने परिणामको बारेमा वास्तविक तथ्यांक पत्ता लगाउन सकेमा यसको नियन्त्रण र रोकथामको लागि प्रभावकारी योजना बनाउन सकिन्छ । बुटवल नगरपालिकाको सन्दर्भमा हेर्दा देशका अन्य भागमा जस्तै यहाँ पनि लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको संख्या दिन प्रति दिन बढिरहेको पाइन्छ ।

यस अध्ययनबाट प्राप्त उपलब्धिहरूले व्यक्ति दुर्व्यसनमा लाग्नुको कारण र त्यसको असरलाई प्रष्ट्याएको छ । लागुपदार्थ दुर्व्यसन सम्बन्धी सूचनाका स्रोतहरूको समेत जानकारी यस अध्ययनले उपलब्ध गराएको छ । यद्यपी अध्ययनको मुलभूत उद्देश्य बुटवल नगरपालिकाका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूलाई दुर्व्यसन सम्बन्धी धारणा पत्ता लगाउनु हो । लागुपदार्थ दुर्व्यसन आफैमा एउटा गम्भिर समस्या हो यद्यपी यसले थुप्रै समस्याहरू निम्त्याउँछ । त्यस मध्ये सबै भन्दा बढी मात्रामा सुईबाट लागुपदार्थ लिने दुर्व्यसनीहरूलाई एच.आई.भी./ एड्स लागेको पाइन्छ । त्यसैले यस अध्ययनले युवापिढीहरूलाई यस्तो जोखिम पूर्ण व्यवहार वारे जानकारी दिन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । अनि विद्यमान गलत धारणाहरू, कमजोरी हटाउने रणनीति तय गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । योजनाकर्ता तथा नीति निर्माण कर्ता जसले लागुपदार्थ दुर्व्यसन सम्बन्धी निर्माण गर्दछ त्यसलाई मद्दत पुऱ्याएको छ । लागुपदार्थ दुर्व्यसन सम्बन्धी कार्यक्रम संञ्चालन गर्ने विभिन्न सरकारी तथा

गैरसरकारी संघसंस्थाहरूलाई पनि यस अध्ययनले सहयोग पुऱ्याएको छ । तसर्थ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूसँग लागुपदार्थको वारेमा के कस्तो जानकारी रहेको छ, उनीहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा लाग्नुको कारण के हो र यसबाट उसको परिवार र समाजलाई कस्तो किसिमको असर/प्रभाव पारिरहेको छ भन्ने वारेमा अध्ययन गर्न खोज्नु नै यस अध्ययनको महत्व रहेको छ । जसलाई बुदाँगत रूपमा यसरी लेख्न सकिन्छ ।

१. वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको अवस्थाको वारेमा थाहा पाउन ।
२. व्यक्ति लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा लाग्नुको कारणको जानकारी लिन ।
३. लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको सामाजिक, आर्थिक, सास्कृतिक स्थितिको अध्ययन गर्न ।
४. लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले परिवार र समाजलाई पारेको असरको वारेमा खोजी गर्न ।
५. लागुपदार्थ दुर्व्यसनी प्रतीको सामाजिक धारणा कस्तो छ सो बुझ्न ।
६. लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको स्वास्थ्य स्थितिको वारेमा जान्न ।
७. लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको भविश्यको लक्ष्य के हो सो को खोजी गर्न ।
८. लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूलाई उमेर, लिङ्ग, शिक्षा, आर्थिक अवस्था, वैवाहिक स्थिति र पारिवारिक चेतनाले कस्तो असर पार्दछ सो को अध्ययन गर्न आदि ।

यी माथिका कुराहरूको वारेमा जानकारी प्राप्त गरी तिनीहरूले भविश्यमा भोग्न सक्ने खतरावारे सचेत गराई त्यस सम्बन्धी समस्याको समाधान निकाल्न सकिने हुनाले यो अध्ययनलाई महत्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

१.५ शोधपत्रको संरचनात्मक रूपरेखा

यो सोधपत्र तयार पार्ने क्रममा यसलाई ६ खण्डमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययनको परिचय दिएको छ । यसभित्र अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्वलाई समेटिएको छ । त्यस्तै गरेर सोधपत्र तयार पार्ने क्रममा कुन अध्यायमा कुन शीर्षक उल्लेख गरिएको छ भन्नेकुरा सजिलै जानकारी गराउने संरचनात्मक रूपरेखा तयार गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा पूर्व अध्ययनको सन्दर्भलाई समेटिएको छ । यस अन्तर्गत यस अध्ययन भन्दा अगाडि लागुपदार्थ र लागुपदार्थ दुर्व्यसन सम्बन्धी गरिएको अध्ययन, लेख रचना, पुस्तक, शोधपत्र, रिपोर्ट आदिको आधारमा समिक्षा गरिएको छ । यसभित्र लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको सुरुवात, लागुपदार्थ के हो ? लागुपदार्थको उपभोगको प्रवृत्ति, लागुपदार्थको वर्गीकरण, लागुपदार्थ दुर्व्यसनका कारणहरू, लागुपदार्थबाट

हुने आर्थिक र सामाजिक असरहरू, दशौं योजनामा लागुपदार्थ नियन्त्रण सम्बन्धी व्यवस्था केही प्रमुख लागु औषधीहरूको चिनारी आदिलाई समेटिएको छ ।

तेस्रो अध्यायमा अध्ययनकार्यमा अपनाइएका अनुसन्धान विधिहरूको उल्लेख गरिएको छ । जसमा अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्य, अनुसन्धान ढाँचा, नमुना छनोट, तथ्यांकको प्रकृति र स्रोत तथ्यांक संकलनका उपकरणहरू तथ्यांकको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण, अध्ययनको सीमाङ्कन उल्लेख गरिएको छ । र अन्त्यमा प्राप्त तथ्यांकको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण कसरी गरिएको छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

अध्याय ४ मा शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा गरिने अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय (जानकारी) दिईएको छ । जसमा बुटवल नगरपालिकाले लागुपदार्थ प्रयोगकर्ता सँग सम्बन्धित कस्ता कस्ता कामहरू गर्दछ भन्ने कुराको जानकारी, नौलो घुम्ती बुटवल, नागार्जुन डेभलपमेन्ट कम्युनिटी बुटवल र साहारा लागु औषध उपचार र पुनर्स्थापना केन्द्रको बारेमा सामान्य जानकारी दिईएको छ । अध्याय पाँचमा अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त तथ्यांकको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण गरिएको छ । जसमा उत्तरदाताको शिक्षा, जाति, पेशा, उमेर, लिंग जस्ता थुप्रै कुराहरूको आधारमा छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ । उत्तरदाताले लागुपदार्थ प्रयोग गर्नुभन्दा पहिला र प्रयोग गरिसकेपछिका विभिन्न कारण र यसका असरको बारेमा प्रस्तुतिकरण गरिएको छ ।

अध्याय ६ मा अनुसन्धानको सारांश, निष्कर्ष र अनुसन्धानको क्रममा देखा परेका कमि कमजोरी लाई औल्याउदै सुझावहरू उल्लेख गरिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भ सामाग्री र परिशिष्टहरू राखिएको छ ।

अध्याय-दुई

सन्दर्भ सामाग्रीको पुनरावलोकन

सन्दर्भ सामाग्रीको पुनरावलोकन हरेक अध्ययनको महत्वपूर्ण भाग हो । वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिद्वारा गरिएको अध्ययनले सत्य तथ्य र अनुसन्धानको मूल उद्देश्यलाई बाहिर ल्याउन सकिन्छ । त्यसैले यो सोधपत्र तयार पार्नेक्रममा पनि सन्दर्भ सामाग्रीको पुनरावलोकन गरिएको छ । यसै शीर्षकसँग सम्बन्धीत लेख तथा रचना र बीचारहरूलाई पुनरावलोकन गरिएको छ । तिनीहरूलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१ लागुपदार्थ दुर्व्यसनको सुरुवात

सामान्य अर्थमा लागुपदार्थ भन्नाले त्यस्ता पदार्थलाई बुझाउँदछ, जसको सेवनले हामीलाई मात लाग्ने हाम्रो मष्तिस्कलाई उत्तेजित पार्ने साथै सिथिल पार्ने काम गर्दछ । (सुबेदी, वि.सं. २०६३)

विश्वका प्रायः सबैजसो देशहरूमा लागुपदार्थको दुर्व्यसन एउटा समस्याको रूपमा देखा परेको छ । यसले विश्व भरिनै एउटा महामारी (Epidemic) को रूप लिदै छ । लागुपदार्थ दुर्व्यसनले व्यक्तिगत स्वास्थ्यमा मात्र होईन कि सम्पूर्ण राष्ट्रको सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा समेत प्रतिकूल असरपार्दछ । यसले सामाजिक हिंसा, अपराध अनि भ्रष्टाचारको समेत बढावा दिन्छ । (Bhandari, 1988 A.D.)

लागुपदार्थ एउटा पश्चिमी सभ्यतासँगै भित्रिएको समस्याको रूपमा हेर्ने गरेतापनि हाम्रो देशमा यो प्रवृत्ति ५०० वर्ष पहिले देखि चलिआएको अनुमान गरिएको छ । परापूर्वकालमा यसलाई (जाँड, रबिस, धतुरो, भाड) कुनै अवसर विशेष चाडपर्वमा खाइएता पनि हाल आएर यो लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले ठूलो आर्थिक, सामाजिक, मानसिक, शारीरिक र पारिवारिक समस्या खडा गरिदिएको छ । यो समस्या हाम्रो भविष्यका कर्णधार युवा जमातमा दिनदिनै बढी रहेको छ । अझ यो समस्याले बढी मात्रामा शहरीक्षेत्रका युवा प्रभावित छन् । लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको संख्या नेपालमा ५०,००० भन्दा बढी देखिएको छ । लागुपदार्थ विभिन्न माध्यमबाट लिने गरेको पाईन्छ । जस्तै:- सुंघेर, मुखबाट खाएर सुईबाट आदि । लागुपदार्थ आफैमा एक गम्भीर समस्या हो यसले थुप्रै समस्या निम्त्याउँछ । त्यसमध्ये सबैभन्दा बढी मात्रामा सुईबाट लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूलाई एच.आई.भी./एड्स लागेको पाईएको छ । सन् १९९८ मा ड्रग एव्युज प्रिभेन्सन एसोशिएसन अफ नेपाल (DAPAN) ले

गरेको एक सर्वेक्षण अनुसार ८०% सुई लिने दुर्व्यसनी हरूमा एच.आई.भी./ एड्स लागेको पाईएको थियो । लागुपदार्थको सेवनले दीर्घकालिन रूप लिन सक्छ । एक पटकप्रयोग गरेर छोडे पुनः उल्टिन सक्छ । एक पटक लागुपदार्थ छोडेर पनि पुनः दुर्व्यसनी हुन जानेहरूको संख्या ६०% भन्दा बढी भेटिएको छ । (अधिकारी, वि.सं. २०६०)

लागुपदार्थ दुर्व्यसनी खासगरी ६० को दशकमा नेपालमा भित्रिएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यो पनि खास गरी पश्चिमी संस्कृति अगाल्ने मानिस (Jhappies Feshioned people) बाट भित्रिएको थियो । लागुपदार्थ दुर्व्यसनीसँग सम्बन्धीत विशेषज्ञहरूका अनुसार यसको प्रभाव बढ्नुका पछाडि तिनै पश्चिम संस्कृति अगाल्ने मानिसहरू नै जिम्मेवार रहन्छन् । ७० को दशकमा आएर यसको प्रभाव भन् बढ्न थालेको पाईएको छ । (Bhandari, 1988 A.D.)

लागुपदार्थ दुर्व्यसन स्कुले बालबालिकाका लागि संवेगात्मक वा मनोवैज्ञानीक असर पुऱ्याउने कारक तत्वको रूपमा देखापरेको छ । परम्परागत समाजका लागि आमाबुवा र आधुनिक समाजमा हुर्केका छोराछोरी बीचमा उपयुक्त हेरबीचारको अभावमा पुस्ता अन्तर हुन जान्छ । जसले गर्दा वच्चाहरू लागुपदार्थको लतमा फस्न पुग्छन् । हाम्रो परम्परागत नेपाली संस्कृतिले हाम्रा बालबालिकाहरूलाई कडा लागुपदार्थको तितो सत्य बुझ्न केही पनि सहयोग गर्दैन । तिनीहरूलाई गाजाँ तान्ने लत बसिसकेको हुन्छ । आजभोलि बजारमा विभिन्न प्रकारका लागुपदार्थ उपलब्ध हुने गरेको पाईन्छ । जसमा नेपाली युवाहरूको प्रत्यक्ष सहभागी भएको पाइन्छ । (Sinha, 1988 A.D.)

२.२ लागुपदार्थ के हो ?

लागुपदार्थ के हो भन्ने सन्दर्भमा विभिन्न विशेषज्ञले आ-आफ्नो भाषामा दिएका छन् जसमध्ये:

लागुपदार्थ भनेको कुनै पनि किसिमको रासायनिक पदार्थ हो, जुन स्वस्थ (Normal) शरीरकालागि प्रयोग गर्न आवश्यक छैन र यसको प्रयोगले शारीरिक कार्य तथा यसको बनावटमा परिवर्तन ल्याउन सक्छ । (WHO, 1982 A.D.)

लागुपदार्थ भनेको त्यस्तो पदार्थ हो जसको प्रयोगले मानिसको सोचाई तथा चेतनालाई परिवर्तन गर्दछ । व्यक्तिगत तथा सामाजिक पक्षमा प्रत्यक्ष दुव्रभाव पार्नुका बावजुद पनि दुर्व्यसनीले यसको प्रयोग गरिनै रहेको हुन्छ । (James Gates, 1988 A.D.)

कुनै पनि पदार्थ जसको प्रयोगले केन्द्रीय स्नायु प्रणालीमा प्रभाव पार्छ र पटक पटक तथा लगातार प्रयोग गर्दा मानिसको सोच्ने तरिकामा नै परिवर्तन ल्याउँछ भने त्यसलाई लागुपदार्थ भनिन्छ । (Bhandari, 1988 A.D.)

जसले जस्तोसुकै परिभाषा दिएपनि समग्रमा भन्नुपर्दा लागुपदार्थ त्यस्तो पदार्थ हो जसको सही प्रयोगले शरीरलाई फाइदा गर्दछ भने यसको गलत प्रयोगले शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक जस्ता हरेक क्षेत्रमा नकारात्मक असर पारेको हुन्छ ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसनी विरुद्ध कार्यरत नार्कोनन नेपाल नामक गैरसरकारी संस्थाको सर्वेक्षण (२०६३) ले जनाए अनुसार कुल लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको संख्या १ लाख ५० हजार मध्ये स्कूले बालबालिकाको संख्या १ लाख ५ हजार रहेको जनाएको छ । जुन कूल दुर्व्यसनीको ७०% हुन आउँदछ । लागुपदार्थ दुर्व्यसनीमा लागेका कूल स्कूले विद्यार्थी मध्ये २ प्रतिशत कक्षा ७ र ८ मा अध्ययनरत विद्यार्थी छन् । विश्वमा युद्धमा भन्दा धेरै व्यक्तिको मृत्यु लागुपदार्थको सेवनबाट हुने गरेको छ । दुर्व्यसनमा फसेका विद्यार्थी मध्ये ७०% को प्रेमी प्रेमीका भएको र यस्ता प्रेमी प्रेमीका मध्ये ३४% ले आफ्ना केटा वा केटी साथीलाई दुर्व्यसन सिकाएको पाइएको छ । सामान्यतया एक विद्यार्थीले २ दिनदेखि ३ वर्ष भित्रमा ९ जनालाई लागुपदार्थ खुवाउने र केही स्कूले जीवनमा नै एच.आई.भी., हेपाटाइटिस, क्षयरोग जस्ता घातक रोगको शिकार भएको पनि पाइन्छ । कूल स्कूले विद्यार्थी मध्ये झण्डै ९० प्रतिशतले कुनै न कुनै प्रकारको लागुपदार्थ लिने गरेको पाइएको छ । यस्तै झण्डै २५ प्रतिशत महिला समेत दुर्व्यसनी भएको अनुमान छ । (नार्कोनन नेपाल, २०६३)

शुरुमा उत्सुकता, रमाईलो अनुभव गर्ने चाहना, साथीहरूको अनुरोध र दबावबाट किशोर किशोरीहरूले लागुपदार्थको प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ । पहिलो पटकको सेवनले क्रमशः दोस्रो र तेस्रो पटकलाई निम्त्याउँछ र अन्त्यमा बारम्बार गरिने सेवनले दुर्व्यसनीको लत बस्दछ । दुर्व्यसनको लत बसिसकेपछि मुखबाट नाकबाट र सुईबाट लागुपदार्थ लिने बानी बस्दछ र साभा सुईको प्रयोगबाट दुर्व्यसनीहरूमा एच.आई.भी./एड्स, हेपाटाइटिस जस्ता रोगहरूको संक्रमण शुरु हुन्छ र क्रमशः यो फैलिदै जान्छ । (एन.डी.सी, २०६०)

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूलाई लागुपदार्थ आवश्यक परेको बेलामा लागुपदार्थ प्राप्त भएन भने छटपटिने वा सिकिस्त बिरामी हुने हुन्छ, भने अर्को तर्फ यो ज्यादै महंगो हुन्छ ।

त्यसैले लागुपदार्थ जुटाउनको लागि उनीहरूले धेरै साथीहरू बनाउँदछन् ताकि ती साथीहरूबाट पैसाको परिपूर्ति हुन सक्ने आशा राखेका छन् । एउटा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले आफ्नो आवश्यकता पुरा गर्नको लागि भए पनि अरुलाई लागुपदार्थ सेवन गर्न प्रेरित गर्छ, दबाव दिन्छ । यस्तै रीतले एउटा दुर्व्यसनीले धेरै दुर्व्यसनीहरू बनाउदै दुर्व्यसनीको संख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै जान्छ । धेरै युवाहरू आफूलाई आवश्यक परेको बेलामा चोर्न शुरु गर्दछन् । शुरुमा उनीहरूको चोर्ने सिलसिला आफ्नो घरबाट शुरु हुन्छ । यदि तिनीहरूले नगद प्राप्त गर्न सकेनन् भने गरगहना, घरका समानहरू पनि चोर्छन् । उनीहरूले आफ्नोबाट चोर्न मौका पाएनन् भने वा सकेनन् भने अरु ठाँउतिर पनि चोर्ने काम गर्दछन् । केही सिप नलागे माग्नु पछि पर्दैनन् साथै अपराधिक क्रियाकलापमा पनि संलग्न हुन्छन् । त्यसकारण केही जेल जान्छन् कोही आत्महत्या गर्ने निर्णयमा पुग्छन् । (Gafney, 1985 A.D.)

२.३ लागुपदार्थको प्रवृत्ति

कसैले पनि डाक्टरको सल्लाह विना आफू खुशी औषधी सेवन गर्दछ या औषधीको उपयोगिता थाहा नपाईकन सेवन गर्दछ भने त्यस्तो स्थितिलाई दुरुपयोग गरेको भन्ने बुझिन्छ । गलत उपयोगको निरन्तरता नै दुरुपयोग हो । (नौलो घुम्ती नेपाल २०६३)

सरकारी तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा ५० हजार भन्दा बढी लागुपदार्थको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू छन् । जसमध्ये भण्डै २० हजार भन्दा बढी व्यक्तिहरूले सुईबाट लागुपदार्थ को प्रयोग गर्दछन् । सन् १९९१ देखि १९९४ सम्म काठमाडौंमा गरिएको सर्वेक्षण अनुसार सुईबाट लागुपदार्थ प्रयोग गर्नेहरूमा २% भन्दा कमलाई एच.आई.भी.को संक्रमण भएको थियो भने १९९६ मा यो संख्या बढ्न गई ५०% सम्म पुगेको पाइयो । नेपाल अधिराज्य भरिकै सन्दर्भमा भन्न पर्दा सुईबाट लागुपदार्थ सेवन गर्नेहरू मध्ये काठमाडौंमा मात्र ६५% एच.आई.भी.संक्रमण भई सकेको छ ।

विश्वभरी १३० वटा राष्ट्रहरूमा सुईबाट लागुपदार्थ प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू प्रसस्तरहेको भेटिएता पनि त्यस मध्ये १२० वटा राष्ट्रहरूमा एच.आई.भी.को संक्रमण बढ्दो क्रममा रहेको छ । भारतको मनिपुरमा मात्र सुईबाट लागुपदार्थ लिने व्यक्तिहरूको एच.आई.भी.को संक्रमण ८०% भएको पाइएको छ भने मलेशियामा ७६%, चीनमा ७०%, भियतनाममा ६५% र म्यानमार (बर्मा) मा ६३% रहेको छ । (Manual for Reducing Drug Related Harm in Asia, 2003 A.D.)

लागुपदार्थ प्रयोग गर्नाले प्रयोगकर्ताहरूमा विभिन्न हानी नोक्सानी, असर र समस्याहरू आउँछन् जसलाई लागुपदार्थको प्रयोगले ल्याएको क्षति भन्न सकिन्छ । यी क्षतिहरूलाई कम गर्नु नै क्षति न्यूनीकरण हो । लागुपदार्थ प्रयोगलाई रोकथाम गर्दै त्यसबाट प्रभावित व्यक्तिहरूलाई समाजमा पुनर्स्थापना गर्नु क्षति न्यूनीकरणको दीर्घकालीन उद्देश्य भएता पनि सुईबाट लागुपदार्थ प्रयोग गर्नेहरूमा एच.आई.भी./एड्स, यौन रोग र हेपाटाईटीस जस्ता रोगको संक्रमणबाट बचाउनु क्षति न्यूनीकरण कार्यक्रमको मूलभूत र तत्कालीन उद्देश्य हो ।

समाजमा वा राष्ट्रमा लागुपदार्थ भित्रिन नदिने कार्यलाई आपूर्ति नियन्त्रण भनिन्छ । भन्ने चेतना अनि उपचार पुनर्स्थापनाको माध्यम बाट लागुऔषधीको प्रयोगमा रोकथाम ल्याउनुलाई माग घटाउ भनिन्छ । (himato@savechildren.org)

एन.डी.सी. (Nagarjun Development Community) बुटवलका अनुसार नगरपालिकामा करिब १५०० जना लागुपदार्थ दुर्व्यसनी रहेका छन् । (वि.सं. २०६२) जसमध्ये १०१५ जनाले सुईबाट लागुपदार्थ लिदा रहेछन् । त्यसमा पनि १००० जना पुरुष र १५ जना महिला रहेका छन्

नौलो घुम्ती नेपाल बुटवलका अनुसार बुटवल नगरपालिकामा फेब्रुअरी २००६ देखि फेब्रुअरी २००७ सम्म १ वर्षमा ४४७ जना सुईबाट लागुपदार्थ लिने दुर्व्यसनी रहेका छन्

४४७ जना दुर्व्यसनी मध्ये सबभन्दा बढी दुर्व्यसनी २१-३० वर्ष उमेर समूहका रहेछन् भने सबभन्दा कम १ जना दुर्व्यसनी ५१-६० वर्ष उमेर समूहका रहेछन् त्यस्तै १०-२० वर्षका ११० जना ३१-४० वर्षका ६५ जना र ४१-५० वर्ष उमेर समूहका जम्मा ५ जना दुर्व्यसनी रहेको कुरा नौलो घुम्ती बुटवल ले जनाएको छ ।

यीनिहरूको वैवाहिक स्थितिलाई हेर्दा ४४७ जनामा २५९ जना विवाहित र १८८ जना अविवाहित रहेको छन् । (NGB 2007 AD) फेब्रुअरी २००६ देखि फेब्रुअरी २००७ मा लागुपदार्थ प्रयोगकर्ताहरूको लैङ्गिक स्थितिलाई हेर्दा ४४० जना पुरुष र ७ जना महिला रहेका छन् । (नौलो घुम्ती बुटवल, २००७)

४४७ जना लागुपदार्थ प्रयोगकर्ताहरूको पेशागत स्थितिलाई हेर्दा सबभन्दा बढी १६९ जना बेरोगार रहेका छन्, प्लाटिक किपर १० जना, ड्राइभर १७ जना, कन्डक्टर १६ जना, बस हेल्पर १२ जना, विद्यार्थी ३७ जना, दोकानदार १३ जना, नोकरी गर्ने ६९ जना, कसाई ६ जना, व्यापारी २७ जना, मजदुरी ३६ जना, प्रिन्टर १४ जना, टेलर २ जना, सिकर्मी ८ जना

र महिला यौनकर्मी ३ जना र किसान ८ जना रहेको कुरा नौलो घुम्ती बुटवलले जनाएको छ ।

नेपालमा कुल जनसंख्याको ६० प्रतिशत नागरिकले मादक पदार्थ सेवन गर्ने गरेको र त्यसको संख्या दिन प्रतिदिन बढिरहेको छ । कुल जनसंख्याको लागुऔषधि तथा जाड रक्सी खाने १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका १९ प्रतिशत रहेका छन् । प्रत्येक वर्ष १४ प्रतिशतले दुर्व्यसनीको संख्या बढ्ने गरेको छ । ६० प्रतिशत मध्ये ४५ प्रतिशतले राष्ट्रिय कम्पनी र घरमा निर्मित रक्सी र बाँकी १५ प्रतिशत ले बहुराष्ट्रिय कम्पनीद्वारा उत्पादीत मादक पदार्थ सेवन गर्दछन् । लागुपदार्थ दुर्व्यसनीका कारण ३३.५ प्रतिशत वालवालिकाले मानसिक पीडा भोगिरहेका छन् भने २८.५ प्रतिशतले अपमान र दुर्व्यवहार सहनु परेको छ । २०.२ प्रतिशतले शिक्षाको उज्यालोबाट बन्चित र ४० प्रतिशतको स्वास्थ्यमा नराम्रो असर परेको छ । (नार्कोनन नेपाल, २०६३)

नेपालमा सन् १९७८ देखि अहिले सम्म लागुपदार्थको सेवन गर्ने दुर्व्यसनीहरूको सङ्ख्या दिनप्रति दिन बढिरहेको छ । राष्ट्रिय एड्स तथा यौन रोग नियन्त्रण केन्द्र, टेकु, काठमाण्डौं, (२००५) ले गरेको तथ्याङ्क अनुसार

साल	दुर्व्यसनी सख्या
१९७८	५०
१९८०	५००
१९८१	१०००
१९८३	८०००
१९८८	१२०००
१९८६	१५०००
१९८७	२००००
१९८८	२५०००
१९९०	३००००
१९९६	४००००
१९९७	४५०००
१९९८	५००००
२००२	५८०००
२००४	६०००० (appro.)

Source: NCASC, Teku Kathmandu

विश्वभर करिब २० करोड जनता अर्थात् कुल विश्व जनसंख्याको १५ देखि ६४ वर्ष उमेरभित्रका ५ % ले वर्षमा कम्तिमा १ पटक यस्ता पदार्थको सेवन गर्ने गरेका छन् । गत वर्षको प्रतिवेदनमा भन्दा यसपाली लागुपदार्थ प्रयोग गर्नेको संख्या १५ लाखले बृद्धि भएको

छ। विश्वमै सबभन्दा धेरै अफिम उत्पादन हुने अफगानिस्तानमा खराब मौसमले धेरै बाली नष्ट गरेकोले यसको उत्पादन वृद्धि २% मा स्थिर रहेको प्रतिवेदनमा जनाएको छ। सन् २००३ मा कूल अवैध लागुपदार्थको खुद्रा मूल्य ३ खर्ब २२ अर्व अमेरीकी डलर रहेको थियो। जुन विश्वको प्रतिव्यक्ति ग्राहस्थ्य उत्पादनको योगफलभन्दा बढी हुन्छ। गाँजा र चरेस सेवन गर्ने १६ करोड १० लाख मानिसले कम्तीमा एकपटक भाडको प्रयोग पनि गरेका छन्। जबकी गतवर्ष यसको सेवन गर्नेहरूको संख्या १५ करोड थियो। संसार भरका सम्पूर्ण मानिसहरूमा करीब ३ प्रतिशत देखि ४ प्रतिशत जनताहरूले लागुऔषधी सेवन गर्दछन्। (World Drug Report, 2005 A.D.)

२.४ लागुपदार्थको वर्गीकरण

लागुपदार्थको वर्गीकरण गर्ने क्रममा सबै विशेषज्ञहरूको एउटै धारण पाइँदैन। विश्व स्वास्थ्य संगठनले हाल यसलाई एनालजेसिक, क्यानाविस, स्टीमूल्यान्ट, डिप्रिस्यान्टस र ह्यालुसिनोजेन्स गरी ५ भागमा वर्गीकरण गरेको छ। जस्तै: अमेरीकाबाट लागुऔषध विषयमा डिप्लोमाको उपाधि प्राप्त गर्नु भएका जितेन्द्र बस्नेतले यसलाई यसरी वर्गीकरण गरेको पाइँन्छ

क) उत्तेजक लागुपदार्थ (Stimulants)

उत्तेजक लागुपदार्थ भन्नाले समुदायका मानिसले दैनिक र नियमित रूपमा प्रयोग गर्ने चुरोट, सूती, तमाखु, खैनी, विडी आदिलाई बुझाउँछ। यस्ता लागुपदार्थहरूमा निकोटिन नामक सक्रिय रसायनीक तत्व पाइँन्छ। यही तत्वले हाम्रो मस्तिष्कमा एक प्रकारको उत्तेजना पैदा गर्दछ। फलस्वरूप हाम्रो केन्द्रीय स्नायु प्रणालीका क्रियाकलापहरू असामान्य रूपमा वृद्धि हुन्छन्।

ख) मस्तिष्कलाई सुस्त बनाउने (Depresants)

यो समूहको लागुपदार्थमा विभिन्न प्रकारका वियर, रम, ब्राण्डी, ह्वीस्की, जाँड, रक्सी आदि पर्दछन्। यस्ता लागुपदार्थमा पाइँने प्रमुख रसायनीक तत्व अल्कोहल (Alcohol) हो अल्कोहल जन्य लागुपदार्थ तथा पेयपदार्थहरूको प्रयोगले हाम्रो मस्तिष्कमा रहेका केन्द्रीय स्नायु प्रणालीको कार्यकलापमा शिथिलता वा निष्कृयता ल्याइँदिन्छ। फलस्वरूप मानिस बढी क्रियाशिल र सक्रिय हुँदैन।

ग) दुखाई कम गर्ने (Narcotics)

यो समूहको लागुपदार्थहरू दुखाई कम गर्ने अर्थात् पेन किलर को नामले बढी चर्चित छन् । यस्ता लागुपदार्थहरू व्यक्तिले विशेष गरेर शारीरिक दुखाई कमगर्न वा हटाउने उद्देश्यले प्रयोग गर्दछन् । यस समूहका लागुपदार्थहरूमा हेरोइन, ब्राउनसुगर, स्म्याक्स आदि पर्दछन् । यीनीहरूमा मर्फिन, अफिम, कोडिन नामक एकदमै हानीकारक रासायनिक तत्व हुन्छ ।

घ) मिथ्याभास गराउने तत्व (Hallucinogens) मतिभ्रामक

यो समूहमा पाइने मुख्य लागुपदार्थहरूमा धतुरो, चटकी च्याउ (Magic Mushrooms), एल.ए.डी (Lysergic acid diethylamide), फेन्सील्काईडिन (Phencyclidine) आदि छन् । यी लागुपदार्थहरूमा पाइने पदार्थले व्यक्तिको मस्तिष्कमा अनौठो तथा मिथ्याभास किसिमको प्रभाव पार्दछ । यस्ता लागुपदार्थको प्रयोगपछि व्यक्तिले एउटै वस्तुलाई २ वटा देख्ने, टाढाको वस्तु नजिक देख्ने, रंगहरू बढी चहकिलो देखेको अनुभव गर्ने, स्थिर वस्तु चलेको जस्तो भान हुने, स्वरहरू बढी संगीतमय सुनिने जस्ता अनौठो र मिथ्या किसिमको अनुभूति गर्दछ ।

ङ) क्यानाविस (Cannabis)

गाँजा (Marijuana), भाड, भाडको तेल, चरेस, चरेसको तेल (Hashish oil) आदि पदार्थहरू यस समूहमा पर्दछन् । विभिन्न वर्ग, जात, धर्म र समूहका मानिसहरू आ-आफ्ना धार्मिक चाडपर्व तथा उत्सवहरूमा क्यानाविस प्रयोग गर्दै आएको पाईन्छ । यस्ता लागुपदार्थहरू प्रयोग गर्नु हाम्रो स्वास्थ्यको दृष्टिले एकदमै खतरनाक हुन्छ । यस्ता लागुपदार्थहरूले कुनै बेला स्नायु प्रणालीलाई उत्तेजित पार्दछ, त कुनै बेला मस्तिष्कको क्रियाकलापलाई निष्क्रिय पार्दछ । (लागुऔषध नियन्त्रण बुलेटीन, २००५)

२.५ लागुपदार्थ दुर्व्यसनका कारणहरू: (Causes of Drugs Abuse)

नेपाली युवा वर्गहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा लाग्नुको धेरै कारण हुन सक्छन् । व्यक्तिको आर्थिक कारण, पारिवारिक कारण, सामाजिक कारण तथा पारिवारिक कारणले गर्दा व्यक्ति लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा फसेको पाईन्छ ।

लागुपदार्थ सेवन गर्ने मुलभूत कारणहरू

- साथी सङ्गीहरूको दबाव र लहलहैमा लाग्नु
- बाबु-आमा तथा आफू भन्दा ठूलाहरूको देखासिकी गर्नु
- पीर, चिन्ता, दुःख र तनाव हटाउन
- लागुपदार्थको स्वाद लिने र अनुभव गर्ने वा जान्ने ईच्छा
- लागुपदार्थले आनन्द दिन्छ, मजा आउँछ, मनोरञ्जन हुन्छ भन्ने भ्रमपूर्ण विश्वास र बीचार
- अशिक्षा, अज्ञानता र पाउँदा प्रयोग गरी हाल्ने खराब बानी
- लागुपदार्थ सजिलैसँग उपलब्ध हुनु ।
- लागुपदार्थले धनी, जवानी र स्मार्ट देखाउन भन्ने विचार ।
- लागुपदार्थ प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरू र विदेशी पर्यटकहरूको प्रभाव
- घरको भित्ता, पर्खाल, सडक, सिनेमाहल, पत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन आदिमा देखाईने र प्रसार गर्ने आकर्षक तथा मनमोहक विज्ञान ।
- आफ्नो घर परिवारमा माया ममता रेखदेख र कदर नपाएर
- आफ्नो व्यक्तिगत जीवन र परिवारमा नैराश्य, समस्याहरू असफलता ठूला बडाबाट हैरानी, बेरोजगारी, आर्थिक संकट जस्ता समस्याहरू एकपछि अर्को थपिदै जानु । (स्रोत : शेरचन वि.सं. २०६०)

२.६ लागुपदार्थबाट हुने आर्थिक र सामाजिक असरहरू (Economic and social Effects of Drugs)

परिवारमा कुनै सदस्य लागुपदार्थ दुर्व्यसनी छ भने घरको सारा पैसा उसले लागुपदार्थमा खर्च गरी दिन्छ । त्यसो भएमा परिवारको लागि पौष्टिक आहार किन्ने र विरामी हुदाँ औषधी उपचार गर्ने खर्च सम्म हुदैन । यस्तो अवस्थामा परिवारले सधै गरीबी र रोगी जीवन बताउनु पर्ने हुन्छ । लागुपदार्थको असरले गर्दा व्यक्तिले काम नपाउनु, पाएको रोजगारी गुमाउनु, राष्ट्र उत्थान र विकासका कार्यमा टेवा दिन नसक्ने हुन्छ । फलस्वरूप परिवार, समाज र राष्ट्र सधै आर्थिक रुपमा पछि पर्न जान्छ ।

लागुपदार्थको असरले गर्दा परिवारमा सधैँ भैँ-भगडा, लडाईँ, अशान्ति भैरहन्छ र पारिवारिक जीवन असुरक्षित हुन्छ । त्यस्तै गरेर टोल, छिमेक र समाजमा चोरी,डकैती, लुटपाट, तोडफोड, काम गर्ने ठाँउमा सामुहिक भगडा, कुटपिट, सडक दुर्घटना आदि जस्ता अपराधी र विध्वंसात्मक क्रियाकलापहरू लागुपदार्थकै असरले हुन्छन् एवम् प्रकारले स्वास्नी मानिस र बालबालिकामाथि यौनअपराध गर्ने, केटी हडप्ने, हत्या गर्ने आदि जस्ता गम्भीर र सामाजिक अपराधका घटनाहरू हुन सक्दछन् । (स्रोत: सुवेदी वि.सं. २०६३)

२.७ दशौँ योजनामा लागुपदार्थ नियन्त्रणसम्बन्धी व्यवस्था

क) उद्देश्य

प्रतिकारात्मक एवं नियन्त्रणात्मक कार्यहरूमार्फत लागुऔषधको कारोवार तथा प्रयोग घटाउनु र दुर्व्यसनीहरूलाई उपचार, पुनर्स्थापना तथा सुधार गरी सामान्य जीवनमा फर्काउनु नै यस क्षेत्रको उद्देश्य हुनेछ ।

ख) रणनीति

लागुऔषधको दुर्व्यसनबाट समाजमा बढ्दै गइरहेको विकृति हटाउनु सामाजिक सुधारको हिसाबले राष्ट्रको प्रमुख दायित्व हो । यसले युवावर्गमा दुर्व्यसनको प्रभाव बढ्दै जानुबाट देखापरेको राष्ट्र जनशक्तिको क्षयलाई बचाई राष्ट्रिय उत्पादन बृद्धिमा समेत परोक्ष रूपमा महत्वपूर्ण टेवा पुऱ्याउँछ । सामाजिक सुधारको हिसाबले यस क्षेत्रको प्रकृति अनुसारको लक्षित कार्यक्रम संचालन गर्नु र प्रभावकारी पुनर्स्थापना गरी राष्ट्रको दायित्व समयमा नै न्यूनीकरण गर्नु बढी युक्ति संगत हुन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा यस क्षेत्रका प्रमुख रणनीतिहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. लागुऔषध दुर्व्यसन द्वारा प्रभावित क्षेत्रहरूको रेखाङ्कन गरी लागुऔषध नियन्त्रणका कार्यक्रमहरूलाई समन्वयात्मक रूपमा सरकारी, गैरसरकारी एवं स्थानीय निकायहरूको संलग्नतामा देशव्यापी रूपमा कार्यान्वयन गरिने छ ।
२. स्थानीय जनप्रतिनिधि, सामुदायिक संघ संस्था आदि निकायहरूको सहभागी आभिवृद्धि गरी सामुदायिक उपचार एवं सुधार कार्यको संचालन तथा लागुऔषधको माग संकुचन गर्ने कार्यलाई प्रथमिकता साथ कार्यान्वयन गरिने छ ।

३. लागुऔषध नियन्त्रण सम्बन्धी कार्यमा संलग्न निकायहरूको संस्थागत सुदृढीकरण एवं सम्बन्धीत कानूनहरूमा समसायिक सुधार गरिनेछ ।

ग) नीति तथा कार्यनीति

- लागुपदार्थ नियन्त्रण र समन्वयात्मक प्रयास (रणनीति १ सँग सम्बद्ध)
- लागुपदार्थ दुर्व्यसनद्वारा प्रभावित क्षेत्रको रेखांकन गरिनेछ । परम्परागत रूपमा भईरहेको खेतीलाई अन्य खेती द्वारा विस्थापित गरिनेछ ।
- अनियन्त्रीतरूपमा रसायन एवं सहायक रसायन पदार्थको पैठारी, विक्री वितरण एवं प्रयोगलाई नियन्त्रण गरिनेछ ।
- लागुऔषधिको मात्रामा संकुचन (रणनीति २ सँग सम्बद्ध)
- सामुदायिक संघ संस्था, स्थानीय जनप्रतिनिधि एवं अन्य गैर सरकारी संस्थाहरूलाई लागुपदार्थ दुर्व्यसन नियन्त्रण सम्बन्धी प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम एवं सामुदायिक उपचार एवं सुधार कार्यक्रम संचालनमा प्रोत्साहन दिइनेछ ।
- संस्थागत सुदृढीकरण (रणनीति ३ सँग सम्बद्ध)
- लागुपदार्थ दुर्व्यसनबाट अत्याधिक रूपमा प्रभावित शहरी एवं शहरोन्मुख क्षेत्रहरूमा संचालन गरिनेछ, कार्यक्रमहरूको प्रभावकारीता बृद्धिगर्न यीनीहरूलाई एउटै छातामुनी संचालन, अनुगमन एवं मुल्यांकन गर्ने व्यवस्था मिलाईनेछ ।
- सम्बन्धी कानूनहरूमा सुधार गरी औषधी उत्पादन एवं सहायक रसायनको उपभोगलाई नियन्त्रण गरिनेछ ।
- लागुपदार्थ नियन्त्रणमा संलग्न रहने सरकारी निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि यस्ता पदार्थको उत्पादन, वेचविखन एवं प्रयोगको कार्यलाई निरुत्साहि गरिने छ ।

घ) कार्यक्रम

- लागुऔषधको उत्पादन, विक्री, वितरण एवं सेवन हुने क्षेत्रहरूको रेखांकन एवं तथ्यांक संकलन गरी त्यस्ता क्षेत्रमा विभिन्न सरकारी एवं गैर सरकारी निकायको संलग्नतामा लागुपदार्थ विरुद्धको जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम संचालन गरिनेछ ।
- स्थानीय निकायलाई लागुऔषध विरुद्ध कार्यक्रमहरू तर्जुमा एवं संचालन गर्न तथा लागु औषध दुर्व्यसनीहरूको सुधार एवं पुनर्स्थापनाका निम्ती अधिराज्यका प्रत्येक विकास क्षेत्रमा एक एक वटा आवासीय सुधारकेन्द्रहरूको स्थापना तथा सुधार गृहमा रहेका

व्यक्तिहरूको निम्ती व्यक्तिगत एवं पारिवारिक शिक्षामूलक कार्यक्रम संचालन गरिने छ ।

- विद्यालय एवं महाविद्यालय स्तरका पाठ्यक्रममा सुधारगरी लागुऔषध विरुद्ध समाग्री समावेश गरीनेछ ।
- गाँजा र अफिम जस्ता प्रतिबन्धित वस्तुको खेतीगर्ने तथा लागुपदार्थको ओसार पसार , वेच विखन एवं प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूलाई दिईने, सजायमा बृद्धि गर्न कानुनमा सुधार गरिने छ ।
- लागुपदार्थको ओसार पसार एवं वेच विखन नियन्त्रण गर्न संलग्न राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीयस्तरका निकायहरू बीच सूचनाको आदान प्रदानलाई प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- औषधी उत्पादन एवं औद्योगिक प्रयोजनमा प्रयोगहुने रसायन एवं सहायक को अन्य क्षेत्रमा दुरुपयोग हुन नदिन अनुगमन व्यवहारलाई प्रभावित बवाईने छ । औषधी उत्पादन एवं विक्रेताहरूलाई औषधीको दुरुपयोग एवं लागुऔषध नियन्त्रण सम्बन्धी आवश्यक प्रशिक्षण दिईनेछ । (लागुऔषध नियन्त्रण राष्ट्रिय नीति, २०६३)

२.८ केहि प्रमुख लागुऔषधहरूको चिनारी

१. हेरोईन (Heroin)

हेरोईन अफिमबाट तयार गरिने एक प्रकारको कडा लागुपदार्थ हो । नेपालमा यो प्रायः सेतो वा खैरो पाउडर को रूपमा पाईन्छ । यसलाई स्म्याक्स वा ब्राउन सुगर पनि भनिन्छ । यसको विक्री वा प्रयोग गरेको थाहा पाएमा कडा सजाए हुने कुरा कानुनमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । गैरबजारमा हेरोईनमा धेरै मिसावट हुन्छ । स्टार्च, दुधको पाउडर, सफा गर्ने पाउडर, कहिले काही काचको धुलो, कफीसित हेरोईन मिसाएर प्रयोग गरिन्छ । यसलाई मानिसले अक्सर गरेर तताएर श्वासद्वारा तान्छन् जसलाई हेरोईन प्रयोग गर्नेहरूको भाषामा क्याजिङ्ग द ड्रगन (Chasing the dragon) भनिन्छ । हेरोइनलाई पानीमा घोलेर सुईद्वारा पनि लिन्छन् वा नाकले एकपटक वल गरेर पनि तान्छन् । परापूर्वकालमा यो लागुपदार्थ दुखाई कमगर्ने औषधीको रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो । तर यसको कुलत लाग्ने प्रवृत्तिले गर्दा यसलाई अवैध घोषित गरियो ।

२. क्यानाविस (Cannabis)

गाँजाको बोटबाट निस्कने पदार्थलाई क्यानाविस भनिन्छ । यसको तत्व टेट्राहाइड्रो क्यानाविनोल (Tetrahydro Cannabinol) हो । यो तत्वले मानिसको दीमागमा असर पर्ने गरी मन र चेतनामा प्रभाव पार्छ, क्यानाविस उत्पादन वा बेचबिखन गर्नु गैरकानुनी कार्य हो ।

३. गाँजा (Marijuana)

यो गाँजाको बोटको पात र मुन्टाबाट बन्छ । यो खैरो रंगको हुन्छ । यसको कडा गन्ध पनि हुन्छ । गाँजाको प्रयोग धुम्रपानको रूपमा गरिन्छ ।

४. चरेस (Hashish)

यो गाँजाको बोटको रस (resin) बाट बन्छ । यसको रंग गाडा खैरो वा कालो हुन्छ । यो ढिक्काको रूपमा पाईन्छ । यो चुरोटमा सुर्तिसँग मिसाएर धुम्रपान पनि गरिन्छ र त्यसै पनि खाईन्छ ।

५. भाड

यो गाँजाको बोटको गेडा घोटेर तथा त्यसका पातहरू दूध र खाने कुरासँग मिसाएर बनाईने पेय पदार्थ हो ।

६. व्यूप्रिनर्फिन, कोडिन तथा अरु अफिमजन्य बस्तु

अफिमजन्य बस्तु सामान्य देखि कडा दुखाई कमगर्ने, पखाला रोक्न र कमगर्न प्रयोग गरिने औषधी हुन् । अफिमबाट प्रयोगशालामा विभिन्न रसायनीक प्रक्रियाबाट अरु अफिमजन्य लागुपदार्थ बनाईन्छ । यस्ता पदार्थलाई नाकोर्टिक एनान्लेसिक (narcotic analgesic) वा ओपिआइड (opiod) भनिन्छ । कोडिन, व्यूप्रिनर्फिन नेपालमा धेरै दुरुपयोग गरिने लागुऔषध हुन् ।

७. कोडिन (Codeine)

कोडिन मिसाएर खोकी कमगर्ने औषधीहरू नेपालमा अवैध भएतापनि यी गैर कानुनी तवरले विक्री गरिन्छन् र दुरुपयोग हुन्छन् । यी औषधीहरू आफ्ना व्यापारिक नाम (brand) बाट उपलब्ध हुन्छन् । फेन्सिडील (phensedyl) कोडिन (Codeine) तत्व रहेको

एक प्रकारको खोकीको औषधी हो । जसको विस्तृतरूपमा दुरुपयोग भएको छ । यसको प्रयोग गर्ने व्यक्तिलतई तल्लतल लागि प्रयोग गर्ने बानी हुन सक्ने भएकोले बेचबिखनमा सरकारले कडा नियन्त्रण गरेको छ । यो शीशीमा बेचिन्छ र यसको कडा गन्ध हुन्छ । यो दर्दनाशक औषधी विरामीहरूलाई अत्यन्त आवश्यक परेको अवस्थामा मात्र प्रेस्क्रिप्सन द्वारा डाक्टरहरूले उपलब्ध गराउँछन् । यो औषधी प्रेस्क्रिप्सन विना किन्न पाईदैन ।

८. व्यूप्रिनर्फिन (Buprenorphine)

यो कृतिम लागुपदार्थ हो । यो दुखाई कम गर्न प्रयोग गरिन्छ । कुनै देशमा यो हेरोईन प्रयोग गर्ने व्यक्तिको उपचार गर्दा प्रयोग गरिन्छ । नेपालमा यो टिडिजेसिक (Tidigesic), टेम्जेसिक (Temgesic) नामबाट उपलब्ध हुन्छ ।

९. अफिम (Opium)

अफिमको कोसाहरूलाई भित्रसम्म काटेपछि आउने दुध जस्तो चोप जमे पछि हुने प्रशोधित पदार्थबाट अफिम बन्दछ । यो गाडा खैरो रंगको देखिन्छ । यसलाई धुम्रपानको रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ ।

१०. मेथाडोन (Methadone)

यो पनि अफिमकै एक रूप हो । यसलाई हेरोईन र मर्फिनमा लतलागि छाड्न नसकेकाहरूको लत छुटाउन प्रयोग गरिन्छ ।

११. मर्फिन (Morphine)

यो दुखाई कम गर्ने औषधीको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यो सेतो पाउडर, चक्की, क्याप्सुल र भोलको रूपमा पाईन्छ । मर्फिनअफिमको प्रमुख पदार्थ हो । सयौं बर्ष पहिलेदेखि यो राम्रो र सर्वसुलभ दुखाई कम गर्ने औषधीको रूपमा प्रयोग गरिएको पाईन्छ । यो वास्नाहीन पाउडर हो र यो चक्की, ईन्जेक्शन र सपोजिटरी (मलद्वारबाट प्रयोग गरिने) को रूपमा पाईन्छ ।

१२. पेथिडिन (Pethidine)

यो प्रयोगशालामा बनाईने कृतिम लागुपदार्थ हो । जुन दुखाई कम गर्न प्रयोग गरिन्छ । मध्यम देखि कडा दुखाईको उपचारमा पेथिडिन व्यापक रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यो प्रायः सुई (Injection) द्वारा प्रयोग गरिन्छ । यो चक्कमा पनि पाईन्छ ।

(लागु औषध नियन्त्रण बुलेटीन, २०६२)

अध्याय – तीन

अनुसन्धान विधि (Methodology)

कुनै पनि अनुसन्धान कार्य सु-सम्पन्न गर्नका लागि व्यवस्थित अनुसन्धान विधिको प्रयोग गर्नु अति आवश्यक हुन्छ। समस्यालाई व्यवस्थित रूपले समाधान गर्न, विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउन अध्ययनमा अपनाइएको अनुसन्धान विधिमा भर पर्दछ। भ्रम समाजशास्त्रीय अध्ययन नितान्त समाजिक सम्बन्ध र मानवीय व्यवहारको अध्ययन भएका कारण विभिन्न तौर तरिका अपनाउनु आवश्यक हुन्छ। सबै खालका अनुसन्धानमा एउटै विधि अपनाउन मिल्दैन। एउटा वैज्ञानिक अनुसन्धानको लागि खास किसिमका अध्ययन विधिको प्रयोगबाट समस्याको गहिराइमा पुगि वास्तविक तथ्यबाट निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। यो शोधपत्रमा आवश्यक ठानिएका अनुसन्धान विधिको प्रयोग निम्न अनुसार गरिएको छ।

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य

यस शोधपत्रको अध्ययन क्षेत्र बुटवल नगरपालिकालाई लिइएको छ। पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र, लुम्बिनी अञ्चल रुपन्देही जिल्लामा पर्ने २ नगरपालिका मध्ये यो अध्ययन क्षेत्र बुटवल नगरपालिकालाई लिएको छ। यसको स्थापना २०१६/१/१३ मा भएको हो। यस नगरपालिकाको पूर्वमा देवदह गा.वि.स. पश्चिममा सेमलार गा.वि.स. उत्तरमा पाल्पाको दोभान गा.वि.स. र दक्षिणमा शंकरनगर गा.वि.स. रहेका छन्। यसको क्षेत्रफल ७१९५३ हेक्टर रहेको छ। जसमा २०० हे. बजार क्षेत्र, २५० हे. बसोवास क्षेत्र, ९०० हे. कृषि क्षेत्र, ५५६७ हे वन क्षेत्र र १०३५ हे. मा अन्य रहेको छ। (बुटवल नगरपालिका रिपोर्ट)

बुटवल नगरपालिकामा जम्मा १५ वटा वडाहरू रहेका छन्। यस नगरपालिकामा जम्मा घर संख्या १६२८१ रहेका छन्। भने कूल जनसंख्या ७५३८४ रहेको छ जसमध्ये पुरुष ३८७१ र महिला ३६,६७२ रहेका छन् (CBS, 2001 A.D.) यो जनसंख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गईरहेको छ। औद्योगिकीकरणको प्रभाव र बढ्दो जनसंख्याको चाँपसँगै यस क्षेत्रका युवापिढीहरूको व्यवहारमा परिवर्तन आएको छ। साथी समूहको संगत र दवावमा परेर युवापिढीहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा लागेको पाइन्छ। यो दुर्व्यसनीले ठूलो आर्थिक, समाजिक, मानसिक, शारीरिक र पारिवारिक समस्या खडा गरिदिएको छ।

सबै जातजातिको बसोवास रहेको यस क्षेत्रमा युवापिढीहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा लाग्नुको कारण, यसले उसको परिवार र समाजलाई पारेको असर पत्ता लगाउनु र यसक्षेत्रको दुर्व्यसनीको अवस्थाको बारेमा थाहापाउने उद्देश्यले यो क्षेत्रलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको छ ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

कुनै पनि कार्य योजनाबद्ध तरिकाले गरेमा सफलता प्राप्त हुन्छ । त्यसैले यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा पनि अनुसन्धान ढाँचा निकै महत्वपूर्ण हुन जान्छ । यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा गरिएको अनुसन्धानमा २ प्रकारका अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । अन्वेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचा र वर्णात्मक अनुसन्धान ढाँचा

अन्वेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गर्दा बुटवल नगरपालिकामा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको अवस्था कस्तो छ ? त्यस ठाँउमा के कस्तो सामाजिक, आर्थिक र सास्कृतिक कारणले व्यक्तिहरू दुर्व्यसनी भएका छन् ? दुर्व्यसनीका कारण उनीहरूको पारिवारिक, सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा कस्तो किसिमको असर परेको छ ? जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

वर्णात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गर्दा लागुपदार्थ दुर्व्यसनको बारेमा जानकारी दिई यसको प्रयोगले जानकारी दिई यसको प्रयोगले दुर्व्यसनीको व्यक्तिगत जीवन, परिवार, समाज र स्वास्थ्यमा पर्ने असरबारे स्पष्ट पारिएको छ ।

३.३ नमूना छनोट

यो शोधपत्र बुटवल नगरपालिकामा लागुपदार्थ सेवन गर्ने दुर्व्यसनीहरूको अध्ययनमा सिमित छ । बुटवल नगरपालिकामा रहेका २ वटा गैर सरकारी संस्था र १ वटा पुनर्स्थापनाकेन्द्रमा उपचार गराइरहेका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूलाई लिएर यो अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा बुटवल नगरपालिकाका १५ वडाकै मानिसहरू दुर्व्यसनीमा लागेको पाइएको छ ।

नमूना छनोट गर्ने शिलशिलामा बुटवल नगरपालिकामा रहेको नौलो घुम्ती बुटवलमा रहेका २५ जना, नागार्जुन डेभलपमेन्ट कम्युनिटी मा रहेका १५ जना र सहारा लागुपदार्थ उपचार र पुनर्स्थापना केन्द्रमा रहेका १० जना गरी जम्मा ५० जना लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई लिइएको छ ।

नमूना छनोट गर्दा असंभावित नमूना छनोट (Non-Probability Sampling) अन्तर्गतको उद्देश्यपूर्ण नमूना विधि (Purposive Sampling) प्रयोग गरिएको छ । उद्देश्यपूर्ण नमूना पद्धति अनुसार लिइएका नमूनाले बुटवल नगरपालिकाका सम्पूर्ण लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

उद्देश्यपूर्ण नमूना अनुसार नौलो घुम्तीमा गइ जुन दुर्व्यसनीले अलि खुलेर बोल्न र लागुपदार्थको बारेमा भन्न सक्छ त्यसलाई लिइएको छ । एन.डि.सि.मा पनि आफ्नो बारेमा बताउन सक्ने दुर्व्यसनीलाई लिइएको छ र साहारा लागुपदार्थ उपचार र पुनर्स्थापना केन्द्रमा तत्काल उपचार गराइरहेका १० जनालाई लिइएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत

अनुसन्धान केवल तथ्यांकमा भर पर्दछ । अनुसन्धानका लागि प्रयोग गरिने तथ्यांकहरू २ प्रकृतिका हुन्छन् । पहिलो प्राथमिक तथ्यांक, दोस्रो द्वितीय तथ्यांक । यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा गर्नु पर्ने अनुसन्धानमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै प्रकृतिका तथ्यांकका स्रोतहरू प्रयोग गरिएको छ ।

प्राथमिक तथ्यांक संकलन गर्दा स्वयं अध्ययन क्षेत्र (नौलो घुम्ती बुटवल, एन.डि.सी. बुटवल र साहारा पुनर्स्थापना केन्द्रको कार्यालय) मा गइ लागुपदार्थ सेवन गर्न छाडेका र सेवन गर्दै गरेका व्यक्तिहरूलाई प्रश्नावली भराइएको छ । साधारण आवलोकन (General observation) गरी उनीहरूको क्रियाकलाप (हाउभाउ, सरसफाई, बोलिचाली, शारीरिक अवस्था) को अवलोकन गरिएको छ । दुर्व्यसनीको व्यवहारबारे प्रत्यक्ष जानकारी प्राप्त गर्न संस्थाका व्यवस्थापक वा अरू कर्मचारीसँग सोधपुछ गरिएको छ । ४ जना दुर्व्यसनीसँग उनीहरू दुर्व्यसनमा लाग्नुको कारण र उसको बारेमा थाहा पाउन बैयक्तिक अध्ययन (Case Study) गरिएको छ ।

द्वितीय तथ्याङ्क संकलन गर्ने क्रममा यस शीर्षकसँग सम्बन्धित नेपाली र अंग्रेजी भाषामा लेखिएका विभिन्न पुस्तक, लेख रचनाबाट जानकारी लिइएको छ ।

३.५ तथ्यांक संकलनका उपकरणहरू

अनुसन्धानको शिलशिलामा तथ्यांक संकलन गर्दा के कस्ता उपकरणहरूको प्रयोग गरिने हो ती कुराको उल्लेख गर्नु पर्दछ । तथ्यांक संकलनका सबै उपकरणले समान खालका तथ्यांक संकलन गर्न सकिदैनन् । अध्ययनलाई पूर्णता दिनको लागि विभिन्न स्रोत मार्फत

सूचना संकलन गर्न विभिन्न खाले साधन र विविध प्रक्रिया अवलम्बन गरिएका छन् जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ ।

क) प्रश्नावली (अन्तर्वाता)

यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा गरिएको अनुसन्धान मा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको विस्तृत विवरण प्राप्त गर्न खुला र बन्द खालका प्रश्नावली तयार पारी भराईएको छ । प्रत्यक्ष अन्तरवाता द्वारा लागुपदार्थ सेवन गर्नुको मुख्य कारणहरू देखि उसको स्वास्थ्यमा, परिवारमा र समाजमा परेको प्रभाव, उनीहरूको अनुभवका वारेमा सोधपुछ गरी तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

ख) अवलोकन पद्धति

दुर्व्यसनीहरूको क्रियाकलाप, आनीवानी थाहा पाउनको लागि उनीहरूलाई प्रत्यक्ष भेटि साधारण अवलोकन गरिएको छ । दुर्व्यसनीको आनीवानी, क्रियाकलाप, व्यक्तिगत सरसफाई, बोल्ने शैली, आफ्नो जिम्मेवारीको वहन आदिको वारेमा अवलोकन गरिएको छ । अवलोकन गर्दा असभागी अवलोकन पद्धति प्रयोग गरिएको छ । यसबाट देखेको र अनुभव गरेका कुराको आधारमा पनि धेरै आवश्यक सूचना लिन सहयोग पुगेको छ । दुर्व्यसनी र पूर्व दुर्व्यसनीको शारीरिक सरसफाइलाई हेर्दा उनीहरूको व्यक्तिगत सरसफाइलाई उचित ध्यान नदिएको पाइएको छ । (जस्तै: कपाल नकाटेको, नङ नकाटेको, लगाएको ड्रेस सफा र मिलेको नभएको) कान हात घाँटीमा अस्वाभाविक किसिमले रिड लगाएको पाइयो । जाँगर र उत्साहको साटो नैराश्यता भएको पाइएको छ । तर आफू जुन संस्थामा आएका छन् त्यो संस्थाको नियमलाई पालना गरेको पाइएको छ । खेलप्रति उनीहरूको रुची बढि नै पाइएको छ । आसन्न साथीसंगीहरूप्रति गर्ने व्यवहार राम्रै भएको तर बोलिमा मिठास नभएको पाइएको छ । आसन्न गुरुहरूको आज्ञा पालन गरेको पाइएको छ । समयलाई ख्याल गर्ने वानी नभएको र आफूले उपचार गराइरहेको संस्थामा उनीहरूको उपस्थिति अनियमित पाइएको छ । तर पुनर्स्थापनामा रहेका दुर्व्यसनीहरू भने संस्थाको नियम कानूनलाई पूर्ण रूपमा पालना गरेको पाइएको छ ।

ग) वैयक्तिक अध्ययन

दुर्व्यसनीको वारेमा सम्पूर्ण तथ्य पत्ता लगाउन उसले लागुपदार्थ सेवन गर्ने समय देखि अहिले सम्मको स्थितिको वारेमा अध्ययन गरिएका छ। यसै क्रममा ४ जना लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई लिइएको छ जसमध्ये १ जनाले पहिला लागुपदार्थ खाने गरेको तर अहिले आन छाडेकोलाई लिइएको छ।

३.६ तथ्यांकको विश्लेषण प्रस्तुतीकरण

विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त तथ्यांकलाई विश्लेषण गरेर मात्र निष्कर्ष मा पुग्न सकिन्छ। यो सोधपत्र तयार पर्ने क्रममा संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै खालका तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ। यो अध्ययन समाजशास्त्रिय अध्ययन भएकोले संख्यात्मक तथ्याङ्कलाई बढी जोड दिइएको छ। तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्ने क्रममा संकलन गरिएका संख्यात्मक तथ्यांकलाई तालिका र रेखाचित्र द्वारा प्रस्तुत गरिएको छ भने गुणात्मक तथ्यांकलाई सामान्य रूपमा वर्णन गरेर स्पष्ट पारिएको छ। कुनै पनि मानिस लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा किन र कसरी लाग्छ र उसलाई कस्तो असर पर्दछ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ।

३.७ अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रत्येक समाजको संरचना जटिल छ। यही जटिल समाज भित्र गरिने कुनैपनि अनुसन्धानको आफ्नै सीमा रहेको हुन्छ। त्यसमा पनि यो अध्ययन निश्चित प्रयोजनका लागि गरिएकोले समय साधन र स्रोतको अभावमा सबै कुरालाई समेट्न सकिएको छैन यस अध्ययनका सीमाहरू निम्न छन्।

१. यो अध्ययन बुटवल नगरपालिकामा स्थापित साहारा पुनर्स्थापना केन्द्र, नौलो घुम्ती बुटवल, एन.डि.सी बुटवलको सम्पर्कमा रहेका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीमा मात्र सिमित रहेको छ।
२. यो अध्ययनले त्यहाँका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको पारिवारिक, समाजिक, आर्थिक सम्बन्धलाई मात्र समेटेदछ।
३. यो अध्ययन १५ - ४५ वर्षका दुर्व्यसनीहरूसँग मात्र सिमित छ।
४. यो अध्ययनले व्यक्ति दुर्व्यसनमा लाग्नुको कारण र त्यसले पारिवार र समाजलाई पारेको असरलाई समेटेदछ।

अध्याय - चार

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

बुटवल नगरपालिका

बुटवल नगरपालिकाको स्थापना २०१६-११-३ गते भएको थियो । यसको क्षेत्रफल ७१९५३ हेक्टर रहेको छ । यस नगरपालिकाको पूर्वमा देवदह गा.वि.स., पश्चिममा पर्रोहा (सेमलार) गा.वि.स., उत्तरमा पाल्पाको दोभान गा.वि.स. र दक्षिणमा शंकरनगर गा.वि.स पर्दछ । बुटवल नगरपालिकाको कुल घर धुरी संख्या १६२८१ रहेका छन् । भने कूल जनसंख्या ७५३८४ रहेको छन् जसमध्ये पुरुष ३८७१ र महिला ३६६७२ रहेका छन् (CBS, 2001 A.D.)

यस नगरपालिकामा जनसंख्याको बढ्दो चाप सँगै लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको संख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गईरहेको छ । यस्तो लागुपदार्थ नियन्त्रण तथा रोकथामका लागि बुटवल नगरपालिकाले विभिन्न गैर सरकारी सस्थासँग मिलेर विभिन्न कार्यक्रमहरू गर्दै आएको पाइयो ।

बुटवल नगरपालिकाबाट लागुपदार्थ नियन्त्रण तथा रोकथामका लागि ३ वटा गैर सरकारी संस्था र १ वटा पुनर्स्थापना केन्द्र स्थापना भएका छन् :

१. सोसाइटी सपोर्ट ग्रुप
२. नागार्जुन डेभलपमेन्ट कम्युनिटी
३. नौलो घुम्ती नेपाल
४. साहारा लागुऔषध उपचार एवं पुनर्स्थापना केन्द्र

यस अध्ययनमा नागार्जुन डेभलपमेन्ट कम्युनिटी, नौलो घुम्ती नेपाल र साहारा लागुऔषध उपचार एवं पुनर्स्थापना केन्द्रमा गई लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको वारेमा अध्ययन गरिएको छ । बुटवल नगरपालिकाको कार्यालयमा गई त्यहाबाट लागुपदार्थ नियन्त्रण तथा रोकथाममा गरिने कार्यक्रमहरूको वारेमा जानकारी लिईएको छ । ती कार्यक्रमहरू यसप्रकार छन्:

१. नगरक्षेत्रमा कार्यरत लागुपदार्थ नियन्त्रण सँग सम्बन्धी संघ संस्थाको सहकार्यमा च्याली, सडकनाटक, खेलकुद तथा संगित कार्यक्रमहरू गरिदै आएको पाइयो ।

२. नगरपालिकामा रहेको सामुदायिक संस्थाहरूमा लागुपदार्थ नियन्त्रण सम्बन्धी जनचेतना कार्यक्रम गरिदै आएको पाइयो ।
३. नगरमा रहेका विद्यालय, क्याम्पस स्तरमा युवाहरूलाई लागुपदार्थ सम्बन्धी सचेतना गरिदै आएको पाइयो ।

यी माथिका कार्यक्रमहरूका लागि नगरपालिकाले वार्षिक रूपमा सामाजिक विकासका कार्यक्रमतर्फ बजेट विनियोजन गरिदै आएको पाइयो ।

नागार्जुन डेभलपमेन्ट कम्युनिटी (NDC) :

एन.डि.सी को स्थापना वि.स. २०५२ (सन् १९९५) सालमा भएको हो । 'स्वास्थ्य नै धन हो' भन्ने नारालाई आत्मसाथ गरी जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले स्थापित यस संस्थाले सामाजिक सरोकारका विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएको छ । यस संस्थाले जोखिममा रहेका समूहकालागि विभिन्न जिल्लाहरूमा सफलतापूर्वक कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहेको छ । हाल यस संस्थाले UNODC/MOHA; DCP को सहयोगमा रुपन्देहीको बुटवलमा सुईबाट लागुपदार्थ प्रयोक्ताहरूका लागि साथी शिक्षकहरूबाट गरिने अन्तर्क्रिया कार्यक्रम (peerled intervention), GFATM / UNDP को सहयोगमा रुपन्देहीको बुटवल, बेलहिया, बाँकेको नेपालगञ्जमा चलायमान समूहका लागि सूचना तथा परामर्श केन्द्र (ICC center) को स्थापना गरी सेवा प्रदान गरिरहेको छ । साथै UNDP/MSA/DFID को सहयोगमा रुपन्देहीको बुटवल र कञ्चनपुरको महेन्द्रनगरमा सुईबाट लागुपदार्थ प्रयोक्ताहरूका लागि बृहत कार्यक्रम (Comprehensive Package for IDUs Program) संचालन गरी लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूका लागि एच.आई.भी./एड्स सम्बन्धी सेवाहरू समेत प्रदान गरिएको छ ।

नौलो घुम्ती नेपाल, बुटवल

नौलो घुम्ती नेपाल लागुपदार्थ पुनर्स्थापना तथा एच.आई.भी./एड्स रोकथामको क्षेत्रमा पोखरामा कार्यरत एक गैरसरकारी संस्था हो । यसको स्थापना वि.स.२०५८ (२००१ मा भएको हो) यसको साखाको रूपमा बुटवलमा स्थापित भएको छ । सम्पूर्ण उपचार पद्धति अपनाई लागुपदार्थबाट प्रभावित व्यक्तिहरूको उपचार गरी उनीहरूलाई परिवार एवं समुदायमा पुनर्स्थापित गर्नु र समुदायमा लागुपदार्थ एवं एच.आई.भी./एड्स रोकथाम गर्नु यसको लक्ष्य हो ।

यस संस्थाको मुख्य उद्देश्यमा

१. लागुपदार्थ प्रयोगकर्तालाई पुनर्स्थापित गरी लागुपदार्थ नियन्त्रण गर्ने ।
२. लागुपदार्थको प्रयोगबाट उत्पन्न क्षतिहरू विशेष गरी एच.आई.भी., यौन संक्रमण हेपाटाईटिसको जोखिम घटाउने ।
३. समुदायमा लागुपदार्थ, एच.आई.भी./एड्स वारे जनचेतना बृद्धि गरी यसको रोकथाम गर्ने ।
४. व्यक्तिहरूलाई लागुपदार्थ रहित स्वस्थ जीवन जीउन मद्दत पुर्याउने ।
५. लागुपदार्थ प्रयोगकर्ता, पूर्व प्रयोगकर्ताहरू जो एच.आई.भी./एड्सबाट संक्रामित एवं प्रभावित छन् उनीहरूलाई सहयोग पुर्याउने ।

नौलो घुम्ती बटवलले परामर्श र उपचार, सामुदायिक सचेतना, क्षति न्यूनीकरण स्वेच्छिक परामर्श तथा रक्त परीक्षण जस्ता सेवाहरू प्रदान गर्दै आएको छ ।

साहारा लागुऔषध उपचार एवं पुनर्स्थापना केन्द्र

यो पुनर्स्थापना केन्द्र स्थापना वि.सं. २०६० भाद्र (२००३) मा भएको हो । यसले सोसाईटी सपोर्ट ग्रुप, २०६० सँग मिलेर आफ्ना कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै आएको छ । पूर्व लागुऔषध प्रयोगकर्ताहरू जो एक पटक दुर्व्यसनमा फसिसकेर मुक्ति पाएका छन् । तिनीहरूको सक्रिय सहभागितामा यो पुनर्स्थापना केन्द्र संचालन हुदै आएको छ । यस संस्थाले शुरुमा १० जना दुर्व्यसनीलाई उपचारको लागि लिएको थियो । आजसम्ममा यस संस्थामा २२८ जनाले उपचार गराइसकेका छन् । जसमध्ये आधाजसोले पूर्णरूपमा मुक्ति पाएका छन् भने आधाजसोले पुनः लागुपदार्थ प्रयोग गरेका छन् ।

यो पुनर्स्थापना केन्द्रमा १५ जना दुर्व्यसनीलाई राख्ने सिट छ । यसले दुर्व्यसनीलाई ३ महिनासम्म विभिन्न कार्यक्रम गराई उपचार गराउँछ । जसको तालिका तल देखाउन सकिन्छ ।

९० दिनको कार्यक्रमहरू

- पहिलो ९ दिनसम्म दुर्व्यसनीलाई औषधीखुवाएर आराम गर्न लगाईन्छ ।
- ९ दिनपछि दुर्व्यसनीलाई विहान उठेदेखि सांभ्र बेडमा नजादा सम्मको दैनिक तालिका बनाई विभिन्न क्रियाकलापहरू बनाईन्छ । जस्तै : योगाकक्षा, वर्क थेरापी, पारिवारिक छलफल, समूह परामर्श, व्यक्तिगत परामर्श, इन्काउन्टर सेसन, डक्टरी जाँच, टि.भि. शो ।
- २ महिना पछि घरमा भेटन दिन्छ ।
- ३ महिना पछि विरामीलाई घरमा पठाइन्छ ।
- ३ महिना पछि बेलावेलामा जाँच गर्ने, पारिवारिक परामर्श जस्ता कार्यक्रम संचालन गरिन्छ ।
- यस संस्थाले प्रतिव्यक्ति रु ५००० फि. लिएर ३ महिनाको लागि उपचार गराउँछ ।
- यस संस्थाले व्यवहार परिवर्तन सञ्चार कार्यक्रम (BCC program) पनि संचालन गर्दै आएको छ । सहारा लागुपदार्थ उपचार र परामर्श केन्द्रबाट विगत ५ वर्ष देखि अहिले सम्म उपचार गराएका व्यक्तिहरू

बर्ष	उपचार गरिएका व्यक्तिहरू
०५८/०५९	२५
०५९/०६०	४०
०६०/०६१	५८
०६१/०६२	१२५
०६२/०६३	१८१

यसरी संस्थाको नियम र अनुसन्धानको पालन गरी प्रत्येक वर्ष दुर्व्यसनीहरूले उपचार गराएर मुक्ति हुन्छन् ।

अध्याय-पाँच

तथ्याङ्क विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण

लागुपदार्थ दुर्व्यसन जस्तो समाजलाई अत्यान्त नकारात्मक प्रभाव पार्ने विकृतिको रोकथाम र नियन्त्रण गरी सृजनशिल एवं समुन्नत समाजको निर्माण गर्न लागुपदार्थको आपूर्ति पक्षमा नियन्त्रण गर्दै यसको रोकथामका लागि विविध रचनात्मक गतिविधिहरूको निरन्तर र प्रभावकारी संचालन गर्नु एकातर्फ महत्वपूर्ण छ भने अर्को तर्फ दुर्व्यसनमा जानि नजानी फसेका व्यक्तिहरूको उपचार तथा पुनर्स्थापना कार्यलाई पनि सगंसगै लैजाने चुनौती समेत हाम्रो सामु विद्यमान छ । लागुपदार्थको दुर्व्यसनले परिवार गाँउ, शहर, तथा समग्र समाज र देशको विकास कसरी ल्याउछ भन्ने कुरालाई खोज्ने प्रयास यो अध्ययनको एउटा उद्देश्य रहेको छ । सोही उद्देश्यलाई परिपूर्ति गर्नको लागि विभिन्न खाले तथ्यांकहरू संकलन गरी त्यसको विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

विभिन्न माध्यमबाट प्राप्त अध्ययनसँग सरोकार तथ्यांकहरूलाई विभिन्न प्रकृति अनुरूपका शीर्षक, उपशीर्षकमा विभाजन गरी तालिकीकरण गरिएको छ । तालिकीकरण गर्दा तथ्यांकलाई संख्याको आधारमा र प्रतिशतको आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । तथ्यांकको विश्लेषण गर्दा जातिगत, उमेरगत, शिक्षाको आधार, अर्थिक आधार, दुर्व्यसनी बन्न पुगनुको कारणहरूको आधार आदिलाई तालिकामा वर्गीकरण गरिएको छ ।

५.१ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको सामाजिक र अर्थिक अवस्था (Socio-Economic Condition of Drug Users)

५.१.१ उमेरगत आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनको बनोट

उमेरगत आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको विश्लेषण गर्दा १५-२० वर्ष उमेर समूहका मानिसहरू बढी मात्रामा लागुपदार्थ दुर्व्यसनी हुन पुगेको पाईएको छ । जसलाई तलको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका १

उमेरगत आधारमा दुर्व्यसनी

क्र.स.	उमेर समूह	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	१० - १५	०	०
२	१५ - २०	२०	४०
३	२० - २५	१४	२८
४	२५ - ३०	९	१८
५	३० - ३५	७	१४
६	३५ - ४०	१	२
	जम्मा	५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार १०-१५ वर्ष उमेर समूहका मानिसहरू एउटा पनि भेटिएन । १५-२० वर्ष उमेर समूह का मानिसहरू सबैभन्दा धेरै (४०%) पाइयो । २०-२५ वर्ष उमेर समूहका मानिसहरू २८% पाइयो । त्यसै गरी २५-३० वर्ष उमेर समूहका मानिसहरू १८% पाइयो । ३०-३५ वर्ष उमेर समूहका मानिसहरू १४% पाइयो । ३५-४० वर्ष उमेर समूहका मानिसहरू २% पाइयो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने किशोर अवस्थाका युवाहरू बढी मात्रामा लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा फस्ने भएकोले समयमा नै उनीहरूलाई राम्रो सँग ख्याल गर्न सके दुर्व्यसनीको संख्या कम गर्न सकिन्छ ।

५.१.२ जातिगत आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको बनोट :

जातिगत आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको स्थितिलाई हेर्दा मगर जातका मानिसहरू बढी दुर्व्यसनी भएको पाइयो । ३८% मगरहरू दुर्व्यसन भएको पाइयो । अनुसन्धानका क्रममा ५० जना दुर्व्यसनीलाई नमूना छनौटको रूपमा लिएका मध्ये ब्राह्मणहरू पाइएन किनकी ब्राह्मणहरू चिनिन चाँहदा रहेनछन् । जसलाई तलको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका २
जातिगत आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनी

क्र.स.	जाति/जनजाति	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	गुरुङ्ग	७	१४
२	क्षेत्री	४	८
३	मगर	१९	३८
४	नेवार	४	८
५	दलित	११	२२
६	चौधरी /तामाङ्ग	५	१०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा मगरहरूको बसोवास बढी भएको कारण सबै भन्दा बढी दुर्व्यसनीहरू मगर जातका पाइएको हुन सक्छ । त्यस्तै गुरुङ्ग जातका दुर्व्यसनी १४% भएको पाइयो । क्षेत्रीहरू ८% पाइयो भने नेवारहरू पनि ८% पाइयो ।दलित अर्न्तगत पर्ने कामी, दमाई, सुनार, सार्की गरी दुर्व्यसनीको संख्या २२% पाइयो भने चौधरी र तामाङ्ग को प्रतिशत १०% पाइयो ।

५.१.३ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको शैक्षिक स्थिति

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको शैक्षिक स्थितिलाई हेर्दा सामान्य पढ्न लेख्न नजान्ने कोही पनि पाईएन । तर प्रमाणपत्र तह भन्दा बढी पढेको पनि पाइएन । धेरै जसो दुर्व्यसनीहरू निम्न माध्यमिक तह पढ्दा पढ्दै छोडेको पाइयो । धेरै जसोले स्कूल तहमा पढ्दा-पढ्दै लागुपदार्थ दुर्व्यसनीमा फसेको पाइयो भने कसैले आर्थिक अवस्था कमजोर भएर पढाई छोडेको पाइयो । जसलाई तलको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ३
दुर्व्यसनीको शैक्षिक स्थिति

क्र.स.	शिक्षा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	साक्षर	१४	२८
२	प्राथमिक तह	६	१२
३	निम्न माध्यमिक तह	१७	३४
४	माध्यमिक तह	११	२२
५	प्रमाणपत्र तह	२	४
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार २८% दुर्व्यसनीहरू सामान्य लेखपढ गर्न जान्ने पाइयो । १२% दुर्व्यसनीहरू प्राथमिक तहका पाइयो । ३४% दुर्व्यसनीहरू निम्न माध्यमिक तहका पाइयो जसको संख्या सबभन्दा बढी छ । त्यस्तै २२% दुर्व्यसनीहरू माध्यमिक तहका र ४% दुर्व्यसनीहरू प्रमाणपत्र तहका पाइयो । स्नातक र स्नाकोत्तर तहमा कुनै पनि दुर्व्यसनी पुगेको पाईएन । यसको मुख्यकारण स्कूले जीवनमा नै लागुपदार्थको दुर्व्यसनमा फसेर बीचैमा पढाई छोडेको हुन सक्छ ।

५.१.४ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको वैवाहिक स्थिति

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको वैवाहिक स्थितिलाई हेर्दा सबभन्दा बढी ६४% दुर्व्यसनी अविवाहित पाइयो भने विवाहित ३२% दुर्व्यसनी पाइयो । विवाह गरेर सम्बन्ध बीचछेद गरी बसेका ४% दुर्व्यसनी पाइयो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने विवाहित दुर्व्यसनीको भन्दा अविवाहित दुर्व्यसनीको संख्या बढी रहेछ । कतिपय दुर्व्यसनीहरू विवाह गरे पछि लागुपदार्थ सेवन गर्न छोड्दा रहेछन् ।

५.१.५ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको पारिवारिक संरचना

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको पारिवारिक संरचना हेर्दा धेरै जसो दुर्व्यसनीहरू संयुक्त परिवारमा बस्दा रहेछन् धेरै जसो दुर्व्यसनीहरूको पारिवारिक संरचनालाई हेर्दा धेरै जसो दुर्व्यसनीहरू संयुक्त परिवारमा बस्दा रहेछन् । धेरै जसो दुर्व्यसनीहरूको परिवारमा बाजे-

बज्यै, आमा-बुवा र भाईबहिनी रहेको पाइयो । स्थलगत सर्वेक्षणका अनुसार ३०% दुर्व्यसनीहरू एकल परिवारमा बस्ने गरेको पाइयो भने ७०% दुर्व्यसनी संयुक्त परिवारमा बस्ने गरेको पाइयो । भनिन्छ संयुक्त परिवारमा बच्चाको रेख देख बढी हुन्छ, उनीहरू कुवाटोमा हिड्न पाउदैन तर यो अध्ययनले भूठो सावित गरेको छ ।

५.१.६ पेशागत आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको स्थिति

पेशागत आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको स्थितिलाई हेर्दा सबभन्दा बढी दुर्व्यसनीहरू बेरोजगार भएको पाइयो । बेरोजगार दुर्व्यसनीहरू ४०% पाइयो भने १४% दुर्व्यसनीहरू कृषि पेशा अंगालेर आफ्नो जीवन निर्वाह गर्ने गरेको पाइयो । १२% दुर्व्यसनीहरू विद्यार्थी भएको पाइयो । जसलाई तलको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ४

पेशागत आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको स्थिति

क्र.स.	पेशा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	बेरोजगार	२०	४०
२	मजदुरी	५	१०
३	कृषि	७	१४
४	विद्यार्थी	६	१२
५	व्यापार	३	६
६	खलासी	३	६
७	कसाई	३	६
८	नोकरी	२	४
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार सबभन्दा बढी दुर्व्यसनीहरू बेरोजगार पाइयो भने ४% ले मात्र नोकरी गर्दारहेछन् । ६% ले व्यापार, ६% ले खलासीको काम र ६% ले कसाईको काम गर्दा रहेछन् । बेरोजगार दुर्व्यसनीलाई कुनै काममा व्यस्त बनाउन सकियो भने दुर्व्यसनीको संख्या कम गर्न सकिन्थ्यो कि ?

५.१.७ धर्मको आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको स्थिति

धर्मको आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको संख्यालाई हेर्दा सबै धर्मालम्बीहरू दुर्व्यसनीमा फसेको पाइयो । यसमा पनि अधाभन्दा बढी दुर्व्यसनी हिन्दु धर्मालम्बी भएको पाइयो ।

५.२ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीका कारणहरू (Causes of Drug User)

५.२.१ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको बाबु-आमा जीवित भएको वा नभएको

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको बाबु-आमा जीवित भएको वा नभएको स्थितिलाई हेर्दा ५८% दुर्व्यसनीको बाबु-आमा दुबै जीवित भएको पाइयो । १२% दुर्व्यसनीको बाबु मात्र जीवित भएको पाइयो र २०% दुर्व्यसनीको आमा मात्र जीवित भएको पाइयो । त्यस्तै गरी २०% दुर्व्यसनीको बाबु-आमा दुबैको मृत्यु भएको र आफू नातेदार सँगै बस्दै आएको पाइयो । यसलाई तालिकाबाट अझ स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ५

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको बाबु-आमा जीवित भएको वा नभएको स्थिति

क्र.स.	पेशा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	दुबै जीवित	२९	५८
२	बाबु मात्र जीवित	१	२
३	आमा मात्र जीवित	१०	२०
४	दुबै हुनुहुन्न	१०	२०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने बाबु-आमा दुबै जीवित हुँदा हुँदै पनि भन्नु बढी मानिसहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा फस्दा रहेछन् यसको मुख्य कारण घरको पारिवारिक वातावरण अनुकूल नभएर र साथीभाइको संगत र दवावले हुन सक्छ ।

५.२.२ पारिवारिक वातावरणको आधारमा दुर्व्यसनी

पारिवारिक वातावरणको आधारमा दुर्व्यसनीको स्थितिलाई के कस्तो प्रभाव पार्दछ भन्ने कुराको अध्ययन गर्न उसको पारिवारिक वातावरणलाई हेर्दा ६२% दुर्व्यसनीको पारिवारिक वातावरण भगडा युक्त भएको पाइयो । भने ३८% दुर्व्यसनीको पारिवारिक वातावरण प्रेम युक्त पाइयो । जसलाई तलको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ६

पारिवारिक वातावरणको आधारमा दुर्व्यसनीको स्थिति

क्र.स.	पेशा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	प्रेम युक्त	१९	३८
२	भगडा युक्त	३१	६२
	जम्मा	५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने व्यक्ति लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा फस्नुमा उसको पारिवारिक वातावरणले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ माथिको तालिकामा पनि भगडा युक्त वातावरणमा हुर्केका युवाहरू बढी दुर्व्यसनी भएको पाइयो । त्यसैले सकेसम्म आफ्नो छोरा छोरीको अगाडि बाबुआमाले भगडा नगर्ने र उसको दिमागमा नकरात्मक असर पर्न नदिए दुर्व्यसनीको संख्या कम गर्न सकिन्छ कि ।

५.२.३ बाबु-आमाबाट प्राप्त माया ममताको आधारमा दुर्व्यसनी

बाबु-आमाबाट प्राप्त माया ममताको आधारमा दुर्व्यसनीको स्थितिलाई हेर्दा ६४% ले ठिक ठिकै भन्ने प्रतिक्रिया दिए । १६% ले बाबु-आमाबाट धेरै माया ममता पाएको पाइयो । ६% ले कम पाएको पाइयो भने १४% ले बाबु-आमाबाट माया ममता नै नपाएको पाइयो । यसलाई तलको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ७

बाबु-आमाबाट प्राप्त माया ममताको आधारमा दुर्व्यसनी

क्र.स.	पेशा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	धेरै	८	१६
२	ठिकठिकै	३२	६४
३	कम	३	६
४	पाउदैं पाईएन	७	१४
	जम्मा	५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकालाई हेर्दा सबभन्दा बढी दुर्व्यसनीहरूले बुवा-आमाबाट ठिक ठिकै माया ममता पाएको पाइयो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने धेरैजसो दुर्व्यसनीहरू आफ्नो आमाबाबुबाट प्राप्त माया ममताबाट सन्तुष्ट नभएको देखिन्छ । त्यस्तै १४% दुर्व्यसनीहरूले सानै उमेरमा बाबुआमाको मृत्यु भएकोले माया ममताको अनुभव नै नभएको बताए ।

५.२.४ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले गलति गर्दा बाबुआमाबाट पाउने प्रतिक्रिया :

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले कहिले काही गल्ती गर्दा उसका बाबु आमाबाट प्राप्त प्रतिक्रियाको स्थितिलाई हेर्दा सबभन्दा बढी अलि-अलि गालि गर्नु हुन्छ भन्नेहरूको संख्या ५०% पाइयो । कुट्ने पिट्ने गर्नुहुन्छ भन्नेहरूको संख्या २२% पाइयो । केहि पनि गर्नु हुन्न भन्नेहरूको संख्या ८% र सम्झाउनु हुन्छ भन्नेहरूको संख्या २०% पाइयो । यसलाई तलको तालिकाबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ८

लागु पदार्थ दुर्व्यसनीले गलति गर्दा बाबुआमाबाट पाउने प्रतिक्रिया

क्र.स.	पेशा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	कुट्ने पिट्ने गर्नुहुन्छ	११	२२
२	अलि-अलि गालि गर्नु हुन्छ	२५	५०
३	केहि पनि गर्नु हुन्न	४	८
४	सम्झाउनु हुन्छ	१०	२०
	जम्मा	५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने अभिभावकहरू आफ्ना छोरा छोरीको गल्ली प्रति चिन्तित छन् तर पनि विग्रने मानिस जताबाट पनि विग्रेकै हुन्छ ।

५.२.५ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीका बाबु-आमा बीचको सम्बन्ध

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीका बाबु-आमा बीचको सम्बन्धको स्थितिलाई हेर्दा ६२% दुर्व्यसनीका बाबु-आमा बीचको सम्बन्ध प्रेमयुक्त रहेको पाइयो । १४% दुर्व्यसनीका बाबु-आमा सधै भगडा गरी बेलचाल नै बन्द गर्ने गरेको पाइयो । २% दुर्व्यसनीका बाबु-आमाले सम्बन्धविच्छेद गरेको पाइयो भने २२% दुर्व्यसनीले सानै उमेरमा बाबु-आमाको मृत्यु भएकोले बाबु-आमा बीचको सम्बन्ध थाहा नभएको बताए जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -९

दुर्व्यसनीका बाबु-आमा बीचको सम्बन्ध

क्र.स.	सम्बन्ध	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	प्रेमयुक्त	३१	६२
२	सधै भगडा गरि बेलचाल नै बन्द	७	१४
३	सम्बन्ध वीचछेद	१	२
४	अन्य (थाहा भएन)	११	२२
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

५.२.६ दुर्व्यसनीले बाबु-आमाबाट प्राप्त आर्थिक सहयोग

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई तपाईंलाई पकेटखर्चको लागि बुवा-आमाले कति पैसा दिनु हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तरमा २६% ले मागे जति दिनु हुन्छ भन्ने उत्तर दिए । ५८% ले मागे भन्दा कम दिनु हुन्छ भन्ने उत्तर दिए । २६% ले कति पनि दिनु हुन्न बरु आवश्यक समान आफैले ल्याई दिनु हुन्छ भन्ने उत्तर दिए । भने कसैका बाबु आमाले मागे भन्दा बढी पैसा दिँदा रहेनछन् । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -१०

पकेट खर्चको लागि बाबु-आमाबाट पाउने आर्थिक सहयोग

क्र.स.	सम्बन्ध	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	मागे जति	१३	२६
२	मागे भन्दा बढी पैसा	०	०
३	मागे भन्दा कम	२९	५८
४	कति पनि दिनु हुन्न	८	१६
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ, भने बाबु-आमाले छोरा छोरीलाई मागे भन्दा बढी पैसा नदिदा नदिदै पनि उनीहरूले आफूले सेवन गर्ने लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने पैसा जताबाट पनि जुटाएरै छोड्छन् ।

५.२.७ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको पढाई प्रति बाबु-आमाको चासो

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको पढाईप्रति बाबु-आमाको चासोको स्थितिलाई हेर्दा २८% ले आफ्ना छोरा छोरीको पढाई प्रति धेरै चासो राख्ने पाइयो । २२% बाबु-आमाले छोरा छोरीको पढाईप्रति वास्ता नगर्ने पाइयो । ३४% बाबु-आमाले अलिअलि मात्र वास्ता राख्ने पाइयो । १६% दुर्व्यसनीले सानै उमेरमा बाबु-आमाको मृत्यु भएकोले यसको वारेमा आफूलाई थाहा नभएको बताए । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -११

दुर्व्यसनीको पढाई प्रति बाबु-आमाको चासो

क्र.स.	स्थिति	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	धेरै	१४	२८
२	वास्ता गर्नु हुन्न	११	२२
३	अलिअलि	१७	३४
४	अन्य	८	१६
जम्मा		५२	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने ३४% दुर्व्यसनीका बाबु-आमा ले आफ्ना छोराछोरीको पढाई प्रति अलिअलि मात्र चासो देखाउने कारणले दुर्व्यसनीहरू बीचैमा पढाई छोड्ने गरेको हुन सक्छ । २२% दुर्व्यसनीका बाबु-आमाले आफूले पढ्न लेख्न नजानेको कारण छोराछोरीको पढाई प्रति वास्ता नगरेको हुन सक्छ ।

५.२.८ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको परिवारको आर्थिक स्थिति

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको परिवारको आर्थिक स्थितिलाई हेर्दा ५८% दुर्व्यसनीको आर्थिक स्थिति मध्यम खालको पाइयो । १२% दुर्व्यसनीको आर्थिक स्थिति उच्च खालको पाइयो भने ३०% दुर्व्यसनीको आर्थिक स्थिति निम्न खालको पाइयो । जसलाई तलको तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -१२

दुर्व्यसनीको परिवारको आर्थिक स्थिति

क्र.स.	स्थिति	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	उच्च	६	१२
२	मध्यम	२९	५८
३	निम्न	१५	३०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ कि उच्च आर्थिक स्थिति भएका मानिसहरू कम दुर्व्यसनमा लाग्दा रहेछन् । मध्यम आर्थिक स्थिति भएका मानिसहरू बढी दुर्व्यसनमा लाग्दा रहेछन् । यहाँ उच्च आर्थिक स्थिती भनेर आफ्नो आमदानीबाट खान लगाउन राम्रोसँग पुगी बचत गर्न पनि सकिएको, मध्यम आर्थिक स्थिती भनेर आफ्नो आमदानीबाट खान लगाउन ठिक्क भएको तर बचत गर्न नसकिएको र निम्न आर्थिक स्थिती भनेर खान लगाउन पनि धौ-धौ पर्ने स्थितीलाई बुझाउँछ ।

५.२.९ दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्न शुरु गरेको उमेर अवधि

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्न शुरु गरेको उमेर अवधिलाई हेर्दा १५-२० वर्षको उमेर अवधिमा शुरुगरेका दुर्व्यसनी ८०% पाइयो । १८% दुर्व्यसनीहरूले १०-१५

वर्षको उमेर अवधिमा शुरुगरेको पाइयो । २% दुर्व्यसनीहरूले २०-२५ वर्षको उमेर अवधिमा शुरुगरेको पाइयो । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -१३

दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ शुरु गरेको उमेर

क्र.स.	उमेर अवधि	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	१०-१५	९	१८
२	१५-२०	४०	८०
३	२०-२५	१	२
४	२५ देखि माथि	०	०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकामा लागुपदार्थ सेवन गर्न शुरु गरेको उमेर अवधिको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । ८०% दुर्व्यसनीहरूले १५-२० वर्षको उमेर अवधिमा लागुपदार्थ खान शुरु गरेको पाइयो । त्यसैले १५-२० वर्षसम्म बाबु-आमाले आफ्ना छोरा छोरीलाई कडा निगरानीमा राख्न सके दुर्व्यसनीको संख्या कम हुन सक्ने देखिन्छ ।

५.२.१० दुर्व्यसनीले पहिलो पटक लागुपदार्थ लिनुको कारण

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले पहिलो पटक लागुपदार्थ लिनुको कारण सबैमा एउटै हुदैन । फरक - फरक कारणले गर्दा उनीहरू दुर्व्यसनमा फसेका हुन्छन् । यो कारण पत्ता लगाउन गरिएको अध्ययनमा ७८% ले साथीभाइको दबाव संगतले आफुले शुरुमा लागुपदार्थ सेवन गरेको बताए । ८% दुर्व्यसनीले कौतुहलताले गर्दा पहिलो पटक लागुपदार्थ सेवन गरेको बताए । २% दुर्व्यसनीले प्रेममा धोका पाएर यो पीडालाई बिसर्न आफू लागुपदार्थ सेवन गरेको बताए भने १२% दुर्व्यसनीले सौख आनन्द प्राप्तका लागि लागुपदार्थ सेवन गरेको बताए । यसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -१४

पहिलो पटक लागुपदार्थ लिनुको कारण

क्र.स.	कारण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	कौतुहलता	४	८
२	बेरोजगारी	०	०
३	साथीभाइको दवाव/संगत	३९	७८
४	प्रेममा धोका	१	२
५	सौख वा आनन्द लिन	६	१२
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार सबभन्दा बढी दुर्व्यसनीले साथीभाइको दवावमा परेर लागुपदार्थ खान सुरु गरेका रहेछन् । त्यसकारण अभिभावकले आफ्ना छोराछोरी कस्तो साथीभाइको संगत गरिरहेका छन् भन्ने कुराको हेर बीचार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

खुमबहादुर थापा मगरको पारिवारिक वातावरण भगडायुक्त रहेछ । किनकी उनको बाबाले रक्सी खाई घरमा आई भगडा गर्नुहुँदो रहेछ । उनले सानैमा बाबुआमाबाट खासै माया ममता पाएका रहेनछन् । स्कूलको वातवारण पनि राम्रो नभएको र साथीभाइले लुकिछिपी स्कूल भित्र गाँजा, चुरोट, सुर्ती खाँदा रहेछन् । त्यसकारण उनको दिमागमा नकारात्मक असर परेको रहेछ । शुरुमा उनले साथीसंगीको दवाव र लहलहैमा लागेर एकदुईपटक लागुपदार्थ सेवन गरेको र पछि बानी परेपछि जसरी पनि लागुपदार्थ सेवन गर्नुपर्ने स्थिति आएको रहेछ ।

(खुमबहादुर थापाको विस्तृत वैयक्तिक अध्ययन पृ. नं. ५९-६० मा हेर्नुहोला ।)

५.२.११ पहिलो पटक सेवन गरेको लागुपदार्थको वनोट

यस आधारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले शुरुमा कुन पदार्थबाट सेवन गर्न थाल्दा रहेछन् भन्ने कुरालाई विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । शुरुमा एउटा लागुपदार्थ सेवन गर्ने र विस्तारै विस्तारै विभिन्न प्रकारका लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -१५

पहिलो पटक सेवन गरेको लागुपदार्थ

क्र.स.	लागुपदार्थको नाम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	चुरोट/गाजाँ	३१	६२
२	ब्राउन सुगर	६	१२
३	फेन्सिडिल	५	१०
४	नाईट्रोजन	३	६
५	टिडीजेसिक	२	४
६	चरेस	३	६
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार ६२ % दुर्व्यसनीले पहिलो पटक चुरोट/गाजाँ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । यो स्पष्ट हुन्छकी चुरोट/गाजाँबाट नै दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ खान सिक्दा रहेछन् । १२ % दुर्व्यसनीले पहिलो पटकमा नै ब्राउन सुगर सेवन गरेको पाइयो । १० % दुर्व्यसनीले पहिलो पटकमा नै फेन्सिडिल सेवन गरेको पाइयो । ६ % दुर्व्यसनीले पहिलो पटकमा नै नाईट्रोजन सेवन गरेको पाइयो । ४% दुर्व्यसनीले पहिलो पटकमा नै टिडीजेसिक सेवन गरेको पाइयो भने ६% दुर्व्यसनीले पहिलो पटकमा नै चरेस सेवन गरेको पाइयो ।

५.२.१२ लागुपदार्थ सेवन गर्ने स्थान

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्ने ठाँउको विश्लेषण गर्दा ८८ % दुर्व्यसनीको सेवन गर्ने ठाँउ निश्चित नभएको र जुनसुकै ठाँउमा पनि सेवन गर्ने गरेको पाइयो । ४ % दुर्व्यसनीले आफ्नै कोठामा लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । ८ % दुर्व्यसनीले वन जंगलमा लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो तर स्कूल वा क्याम्पसको कुना काप्चामा गएर लागुपदार्थ सेवन गर्ने कोही पनि भेटिएन । यसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -१६

लागुपदार्थ सेवन गर्ने स्थानको विवरण

क्र.स.	स्थान	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	आफ्नै कोठामा	२	४
२	वन जंगलमा	४	८
३	स्कूल वा क्याम्पसमा	०	०
४	निश्चित ठाँउ छैन	४४	८८
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के विश्लेषण गर्न सकिन्छ भने दुर्व्यसनी लागुपदार्थ सेवन गर्दा एकान्त ठाँउ प्रयोग गर्दा रहेछन् । किनकी उनीहरू मानसिक हिसाबले डरत्रासबाट त्रसित भएका हुन्छन् । मनमनै उनीहरूले आफूले अपराध गरेको अनुभव हुन्छ । तर वाध्यभएर जस्तो सुकै परिस्थितिमा पनि लागुपदार्थ सेवन गर्न पछि पर्दैनन् ।

५.२.१३ लागुपदार्थ प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने पैसा जुटाउने माध्यम :

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने पैसा जुटाउने माध्यमलाई हेर्दा सबभन्दा बढी दुर्व्यसनीले विभिन्न वहाना बनाएर बाबु-आमाबाट पैसा माग्ने र लागु पदार्थ किन्ने गर्दा रहेछन् । यसलाई तलको तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -१७

लागुपदार्थ प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने पैसा जुटाउने माध्यम

क्र.स.	माध्यम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	आफ्नै जागिरबाट	१०	२०
२	बाबु आमा सँग मागेर	२१	४२
३	चोरेर	४	८
४	अन्य	१५	३०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने पैसा जुटाउने माध्यमलाई हेर्दा २०% ले आफ्नै जागिर वा पेशाबाट आएको पैसाले लागुपदार्थ किन्ने गरेको पाइयो । ४२% दुर्व्यसनीले विभिन्न वाहाना गरेर बाबु आमासँग पैसा माग्ने र लागुपदार्थ किन्ने गरेको पाइयो । ८% ले बाबु आमाको वा अन्य जो कोही पनि पैसा चोर्ने र लागुपदार्थ किन्ने गरेको पाइयो । त्यस्तै ३०% ले पैसा जुटाउने माध्यम एउटै नभएको वा साथीसँग सापटी माग्ने, नाफा खाएर लागुपदार्थ बेच्ने जस्ता माध्यमबाट पैसा जुटाउने र लागुपदार्थ किन्ने गरेको पाइयो ।

आफ्ना छोरा छोरीले किन पैसा माग्दैछन् र मागेको पैसा कहाँ खर्च गर्दछन् भन्ने कुरा राम्रो सँग हेर बीचार गरेर मात्र छोराछोरीलाई पैसा दियो भने दुर्व्यसनीको संख्या कम गर्न सकिन्थ्यो होला ।

५.२.१४ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने ठाँउ

यस अध्ययनमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ कहाँबाट प्राप्त गर्दछन् भन्ने कुरालाई विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । जसमा सबभन्दा बढी लागुपदार्थ बेच्ने व्यक्ति (पसल) बाट लागुपदार्थ किन्ने गरेको पाइयो । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -१८

दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने ठाँउको विवरण

क्र.स.	ठाँउ/स्थान	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	स्थानीय ठाँउबाट	११	२२
२	साथीभाइहरूबाट	९	१८
३	लागुपदार्थ बेच्ने व्यक्तिबाट	२९	५८
४	अन्य	१	२
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले स्थानीय ठाँउबाट लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने गरेको पाइयो । १८% दुर्व्यसनीले साथी भाइबाट लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने गरेको पाइयो । ५८% दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ बेच्ने व्यक्तिबाट प्राप्त गर्ने गरेको पाइयो । २% दुर्व्यसनीले अन्य माध्यमबाट प्राप्त गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैले लागुपदार्थको अवैध कारोबार गर्ने गरेको

अपराधीलाई पत्तालगाई कडा कारवाही गर्ने र यस सम्बन्धी नियम कानून बनाई कार्यान्वयन गर्नसके लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई कम गर्न सकिन्थ्यो होला ।

५.२.१५ लागुपदार्थ सेवन गर्छ भन्ने कुरा दुर्व्यसनीको परिवारलाई थाहा भएको वा नभएको आधारमा

तालिका-१९

लागुपदार्थ सेवन गर्छ भन्ने कुरा दुर्व्यसनीको परिवारलाई थाहा भएको र नभएको आधारमा

क्र.स.	जानकारी	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	छ	३५	७०
२	छैन	१५	३०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको परिवारलाई आफ्ना छोराछोरीले लागुपदार्थ सेवन गर्छ भन्ने कुरा थाहा भए नभएको स्थितिलाई हेर्दा ७०% दुर्व्यसनीको परिवारलाई थाहा भएको र ३०% दुर्व्यसनीको परिवारलाई थाहा नभएको पाइयो । अभिभावकलाई थाहा भएपछि कतिपयले यो कुलत छुटाउन धेरै उपायहरू गरेको तर सफल हुन नसकेको बताए भने कतिपयले त्यसको कुनै प्रयास नगरेको बताए । आफ्ना अभिभावकलाई थाहा नभएका दुर्व्यसनीले लुकीछिपी सेवन गर्ने गरेको पाइयो ।

५.३ लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूको परिवार र समाजमा परेको असर (Effects of Drug Users in Family and Society)

५.३.१ दुर्व्यसनीका अभिभावकहरूको प्रतिक्रिया

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको परिवारले शुरुमा आफ्नो छोरा छोरीले लागुपदार्थ सेवन गर्दछ भन्ने कुरा थाहा पाएपछि दिएको प्रतिक्रिया हेर्दा २८% दुर्व्यसनीका अभिभावकलाई लागु पदार्थ सेवन गर्दछ भन्ने कुरा थाहा नपाएको बताए । ४६% दुर्व्यसनीको परिवारले सम्झाएको बताए । ६% दुर्व्यसनीको परिवारले कुटपिट गरेको बताए । १६% दुर्व्यसनीको बुबा आमाले धेरै पिर मानेको पाइयो भने १६% दुर्व्यसनीको बुबा आमाले कुनै प्रतिक्रिया नै नदिएको पाइयो । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका-२०

लागुपदार्थ सेवन गर्दछ भन्ने कुरा थाहा पाएपछि अभिभावकले दिएको प्रतिक्रिया

क्र.स.	प्रतिक्रिया	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	कुटपिट गर्नु भयो	३	६
२	सम्झाउनु भयो	२३	४६
३	धेरै पिर मान्नुभयो	८	१६
४	प्रतिक्रिया नै दिनुभएन	२	४
५	अन्य (परिवारलाई थाहा छैन)	१४	२८
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

५.३.२ दुर्व्यसनीको कारण स्वास्थ्यमा परेको असर

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले शुरुमा विभिन्न कारणले लागुपदार्थ सेवन गर्न थाल्छन् । एक दुई पटक सेवन गर्दै जादाँ लत बस्न पुग्छ र अन्त्यमा जहाँबाट पनि सेवन गर्नु पर्ने स्थिति आउँछ । लागुपदार्थको सेवन गर्ने गरी उनीहरूलाई आनन्द, रमाईलो, तनावमुक्त महसुस गरिरहेका हुन्छन् । तर उनीहरूलाई भिन्नभिन्न विभिन्न रोगले संक्रमण गरिरहेको हुन्छ र अन्त्यमा मृत्युको मुखमा पुऱ्याएरै छाड्छ । दुर्व्यसनीको स्वास्थ्यमा परेको असरलाई तलको तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका-२१

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको कारण स्वास्थ्यमा परेको असर

क्र.स.	असरहरू	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	एच.आई.भी. एड्स	२	४
२	हेपाटाईटिस	४	८
३	मानसिक रोग	१२	२४
४	अन्य	३२	६४
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार ४% दुर्व्यसनीलाई एच.आई.भी./एड्स भएको पाइयो । ८% दुर्व्यसनीलाई हेपाटाईटिस भएको पाइयो । २४% दुर्व्यसनीलाई मानसिक रोगले सताएको पाइयो । मानसिक रोग अर्न्तगत एककोहोरिने, स्मरणशक्ति कमजोर, सेवन गर्न नपाएको बेला वर्वराउने गरेको पाइयो ६४% दुर्व्यसनीले यी माथिका वाहेक अन्य असर

परेको बताए । अन्य असर अर्न्तगत मुटुको समस्या, छाति दुख्ने, शरीर गल्ने, तौल घट्ने जस्तो असर भएको बताए ।

५.३.३ लागुपदार्थ दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको परिवारमा परेको असर

यो अध्ययनमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको परिवारमा परेको असरलाई विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । सबै दुर्व्यसनीको परिवारमा एउटै किसिमको असर परेको हुँदैन उनीहरूको स्वभाव व्यवहारमा भर पर्दछ । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका-२२
लागुपदार्थ दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको परिवारमा परेको असर

क्र.स.	असरहरू	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	बसाई सराई	३	६
२	भै भगडा	८	१६
३	पारिवारिक सम्बन्ध विग्रेको	१८	३६
४	नैराश्यता	१०	२०
५	अन्य	११	२२
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार लागु पदार्थ सेवन पछि दुर्व्यसनीको परिवारमा परेको असरलाई हेर्दा ६% दुर्व्यसनीको परिवार बसाई नै सरेको पाइयो । ३६% दुर्व्यसनीको परिवार परिवारका सदस्य बीचको सम्बन्ध राम्रो नभएको पाइयो । २०% दुर्व्यसनीको परिवारमा नैराश्यता पाइयो भने २२% दुर्व्यसनीको परिवारमा अन्य असरहरू परेको पाइयो ।

५.३.४ लागुपदार्थ दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको परिवारसँगको सम्बन्ध

लागुपदार्थ सेवन पछि दुर्व्यसनीको परिवार सँगको सम्बन्धको स्थितिलाई हेर्दा २६% दुर्व्यसनीको सम्बन्ध पहिलाको जस्तै भएको पाइयो । ८% दुर्व्यसनीले घर नै छोडेर हिडेको पाइयो । ५२% दुर्व्यसनीले आफू दुर्व्यसनी भएपछि परिवारबाट माया कम पाएको पाइयो । १४% दुर्व्यसनीले आफू दुर्व्यसनी भएकै कारण परिवारले वास्ता गर्न छाडेको बताए । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -२३

दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको परिवारसँगको सम्बन्ध

क्र.स.	सम्बन्ध	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	पहिलाको जस्तै	१३	२६
२	घर नै छोड्नु परेको	४	८
३	माया कम पाएको	२६	५२
४	अन्य	७	१४
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई लागुपदार्थको सेवन पछि उसको व्यक्तिगत स्वास्थ्यमा मात्र होईन की सामाजिक पारिवारिक सम्बन्धमा समेत नकारात्मक असर परेको हुन्छ ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसनी भएपछि अर्जुन वि.क को जीवनमा धेरै नकारात्मक असरहरू परेका रहेछन् । चौध वर्षको उमेरदेखि साथीहरूको देखासिकी र कौतुहलताले गर्दा लागुपदार्थ सेवन गर्न शुरु गरेपछि परिवारसँगको सम्बन्ध विग्रिएको रहेछ । लागुपदार्थ सेवन गर्न थालेको थाहा पाएपछि बुवाले कुटपिट गरेको कारण घर नै छोडेर हिँडेका रहेछन् । लागुपदार्थ लिने क्रममा एउटै सिरिञ्ज साथीभाईसँग साटासाट गरेर लागुपदार्थ लिँदा एच.आई.भी/एड्स भएको रहेछ । एच.आई.भी. एड्स भएको थाहा पाएपछि आर्जुनी श्रीमतीले समेत सम्बन्ध विच्छेद गरेको कारण श्रीमतीबाट छुट्टिनु परेको रहेछ । लागुपदार्थ दुर्व्यसनी हो भनेर छिमेकीहरूले नराम्रो दृष्टिले हेर्दा रहेछन् ।

लागुपदार्थ सेवन गरेको बेला विनाकारण छिमेकीसँग भगडा गरेको, अस्लिल शब्दहरू बोलेको, छिमेकीको पसलमा गई सामानहरू चोरेको कारण पटक पटक जेल जानु परेको रहेछ ।

(अर्जुन वि.क.को विस्तृत वैयक्तिक अध्ययन पृ. नं. ६२-६३ मा हेर्नुहोला ।)

५.३.५ दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्ने समय

यसमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले कति बेला लागुपदार्थ सेवन गर्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्न खोजिएको छ । धेरै जसो दुर्व्यसनीले आफूले सेवन गर्ने समय निश्चित नभएको र जतिबेला पायो त्यतिबेला सेवन गर्ने बताए । जसलाई तलको तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -२४

दुर्ब्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्ने समय

क्र.स.	समय	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	तल्लो लागेको बेला	११	२२
२	तनाव भएको बेला	३	६
३	जतिबेला पायो त्यतिबेला	३४	६८
४	साथीसँग भेट भएपछि	२	४
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार २२% लागुपदार्थ दुर्ब्यसनीले तल्लो लागेको बेला लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । ६% दुर्ब्यसनीले तनाव भएको बेला लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । ६८% दुर्ब्यसनीले जति बेला पायो उती बेला लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । त्यस्तै ४% दुर्ब्यसनीले साथी सँग भेटभएपछि लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो ।

५.३.६ दुर्ब्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्ने माध्यम :

लागुपदार्थ दुर्ब्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्दा प्रायः कुन माध्यम अपनाउँछन् भनी गरिएको अध्ययनमा ३४% दुर्ब्यसनीले मुखबाट लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । १०% दुर्ब्यसनीले धुवाँबाट लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । ५६% दुर्ब्यसनीले सिरिन्जबाट लागुपदार्थ सेवन गर्ने गरेको पाइयो । कुनै पनि दुर्ब्यसनीले सुधेर लागुपदार्थ लिंदा रहेनछन् । जसलाई तलको तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -२५

दुर्ब्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्ने माध्यम

क्र.स.	माध्यम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	मुखबाट	१७	३४
२	धुवाँबाट	५	१०
३	सुईबाट	२८	५६
४	सुधेर	०	०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ की सबभन्दा बढी दुर्व्यसनीले सुईबाट लागुपदार्थ लिदा रहेछन्। सुईबाट लागुपदार्थ लिदा एउटै सुइ साथीभाईसँग साटासाट गर्दा एच.आई.भि., हेपाटाईटिस जस्ता संक्रमणको शिकार बन्न पुग्दछन् ।

५.३.७ दुर्व्यसनीले सिरिन्जबाट लागुपदार्थ लिदा प्रयोग गर्ने सुई

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले सिरिन्जबाट लागुपदार्थ लिदा कस्तो किसिमको सिरिन्ज प्रयोग गर्दा रहेछन् । भन्ने कुरा विश्लेषण गर्दा सबभन्दा बढी दुर्व्यसनीले नयाँ सिरिन्जको प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । जसलाई तलको तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका-२६

दुर्व्यसनीले सिरिन्जबाट लागुपदार्थ लिदा प्रयोग गर्ने सुई

क्र.स.	सिरिन्जको किसिम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	नयाँ सिरिन्ज	३३	६६
२	एउटै सिरिन्ज साथीभाइहरू सँग साटेर	१४	२८
३	निर्मलीकरण गरेर	३	६
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार ६६% दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ लिदा नयाँ सिरिन्जको प्रयोग गर्ने बताए । २८% दुर्व्यसनीले एउटै सिरिन्ज साथीभाइहरू सँग साटेर लागु पदार्थ लिने गरेको बताए । ६% दुर्व्यसनीले चिसो पानी, आफ्नै पिसाब वा थुकले सिरिन्जको निडिललाई धुने र लागुपदार्थ लिने गरेको बताए ।

दुर्व्यसनीले कहाँबाट र कसरी लागुपदार्थ लिने वा लिन नपाएर अताल्लिएको बेलामा नयाँ सिरिन्ज किन्न र निर्मलीकरण गर्न नथाली जस्तो पायो त्यस्तै सिरिन्जबाट लागुपदार्थ लिने हुदाँ विभिन्न संक्रमणको शिकार हुनुपर्दछ । उनीहरूले जानी जानी पनि शुरुमा यस्तो गलति दोहोर्‍याउछन् र पछि पछुताउन पर्ने स्थितिमा पुग्छन् ।

५.३.८ लागुपदार्थको दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको जीवनमा भएका परिणाम

लागुपदार्थको दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको जीवनमा धेरै नराम्रा परिणामहरू आईपर्दछन् । आफु दुर्व्यसनी भएर नै आफूले यस्ता परिणामहरू भोग्न परेको छ भन्ने कुरा थाहा हुँदाहुँदै पनि उसले सेवन गर्न छोड्दैन । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -२७

लागुपदार्थको दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको जीवनमा भएका परिणामहरूको विवरणः

क्र.स.	परिणाम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	बीचैमा पढाई छुटेको	२८	५६
२	जागिर छोड्नु परेको	१	२
३	परिवार सँग सम्बन्ध विग्रेको	१६	३२
४	अन्य	५	१०
जम्मा		५०	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिका अनुसार लागुपदार्थको दुर्व्यसनी भएपछि दुर्व्यसनीको जीवनमा भएका परिणामहरूलाई हेर्दा ५६% दुर्व्यसनीको बीचैमा पढाई छुटेको पाइयो । स्कूल तहमा नै साथीहरूको दवाव वा संगतले वा अन्य कारणले लागुपदार्थको कुलतमा फसे पछि पढाई तिर ध्यान नदिने र केवल भोलिको लागुपदार्थ कसरी जुटाउने भन्ने तर्फ ध्यान जाने हुँदा एउटै कक्षामा २/३ पटक असफल भएपछि बीचैमा पढाई छोडेको बताउछन् । २% दुर्व्यसनीले दुर्व्यसनी भएको थाहापाएपछि आफूले गर्दै आएको जागिरबाट निकालीदिएको बताए । ३२% दुर्व्यसनीले परिवारसँग सम्बन्ध विग्रेको बताए भने १०% दुर्व्यसनीले अन्य परिणाम आएको बताए । अन्य परिणाममा घरको आर्थिक अवस्था विग्रेको, घर छोड्नु परेको आदि ।

यसरी दिन प्रति दिन लागुपदार्थको दुर्व्यसनीहरू बढ्नुको कारण बढ्दो शहरीकरण फेसन र आधुनिकताको नाममा पश्चिमेली संस्कृतिहरूको अन्धाधुन्ध अनुसरण, लागुपदार्थको उत्पादन आयात र बेचबिखनमा पर्याप्त नियन्त्रण नहुनु अशिक्षित र वेरोजगार युवाहरूको संख्यामा बृद्धिहुनु, लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई प्रोत्साहित गर्ने खालको वातावरण, हाम्रो आफ्नै केही मौलिक संस्कृतिहरू पनि यसको लागि केहि जिम्मेवार छ र राजनितिक अस्थिरता र अन्यायतालाई दुप्यसनी बढाउने प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ । किनभने मुलुकको राजनीतिक

अस्थिरताको कारणले सामाजिक र आर्थिक गतिविधिहरूमा ह्रास आउने हुँदा यसको प्रत्यक्ष मार युवा वर्गमा पर्न गई नैराश्यताको कारणले युवावर्गहरू लागुपदार्थको दुर्व्यसनमा होमीन पुग्दछन् ।

नेपालमा लागुपदार्थ नियन्त्रणको लागि सरकारी पक्षबाट दुईवटा निकाय-गृह मन्त्रालय र औषधी व्यवस्था विभाग कार्यरत छन् । यस बाहेक थुप्रै गैर सरकारी संस्थाहरू पनि यस क्षेत्रमा लागि परेका छन् ।

दुर्व्यसनीलाई पूनर्स्थापना केन्द्रमा/परामर्श केन्द्रमा आउन सल्लाह कसले दियो भन्ने जिज्ञासालाई पुरा गर्न सोधेको प्रश्नमा धेरैजसो (७०%) दुर्व्यसनी साथीभाइहरूले सल्लाह दिएपछि आफू त्यहा आएको कुरा बताए भने कोही कोहीले (३०%) परिवारले सल्लाह दियो भन्ने प्रतिक्रिया दिए । तर शिक्षकले र नातेदारले सल्लाह दिएर त्यहाँ गएको दुर्व्यसनीहरू कोही रहेनछ ।

५.३.९ उपचार पछि आफ्ना जीवनमा आएको परिवर्तन

लागुपदार्थको दुर्व्यसनीलाई उपचार गराईरहेको संस्थानमा आएपछि आफ्नो जीवनमा कस्तो किसिमको परिवर्तन आएको छ भनी गरिएको प्रश्नमा ५०% उत्तरदाताले आफूलाई आत्मविश्वास बढेको कुरा बताए । १६% उत्तरदाताले कुनै परिवर्तन नआएको कुरा बताए भने ३४% उत्तरदाताले समाजको लागि अब केही गर्छु भन्ने जोस पलाएको कुरा बताए । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका -२८

उपचार पछि आफ्नो जीवनमा आएको परिवर्तन

क्र.स.	परिणाम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	आत्मविश्वास बढेको छ	२५	५०
२	कुनै परिवर्तन आएको छैन	८	१६
३	समाजको लागि केही गर्छु जस्तो लागेको छ	१७	३४
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

५.३.१० यस संस्थाबाट निस्केपछि पुनःलागुपदार्थ प्रयोग गर्ने र नगर्ने आधारमा

लागुपदार्थको दुर्व्यसनीलाई तपाईंले यस संस्थाबाट निस्केपछि फेरी लागुपदार्थको प्रयोग गर्नु हुन्छ की गर्नुहुदैन भनि राखिएको प्रश्नावलीमा ४४% उत्तरदाताले प्रयोग गरिदैन भन्ने प्रतिक्रिया दिए भने ३६% उत्तरदाताले पहिलाको भन्दा कम गर्छु भन्ने प्रतिक्रिया दिए र २०% उत्तरदाताले आफूमा कुनै विश्वास नभएको वा भन्न सकिदैन भन्ने प्रतिक्रिया दिए । जसलाई तल तालिकामा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका-२९

पुन लागुपदार्थको प्रयोग गर्ने र नगर्नेको आधारमा

क्र.स.	परिणाम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१	गर्दिन	२२	४४
२	पहिला भन्दा कम गर्छु	१८	३६
३	भन्न सकिदैन	१०	२०
जम्मा		५०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६४

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई जति सुकै उपचार गरेतापनि तुरुन्त छुट्टाउन गाह्रो पर्दछ र यिनीहरूले एकपटक छोडेपछि पुनः लागुपदार्थ सेवन गर्न पनि सक्दछन् । त्यसैले गम्भिरताका साथ यिनीहरूको उपचारमा लाग्नु पर्दछ ।

५.३.११ दुर्व्यसनबाट टाढा रहन गर्नुपर्ने उपाय

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई दुर्व्यसनबाट टाढा रहन के गर्नुपर्दछ भनी सोधिएको जिज्ञासामा ६०% दुर्व्यसनीले दुर्व्यसनी साथीको संगत नगर्ने भन्ने प्रतिक्रिया दिए । २४% दुर्व्यसनीले तनाव भएको बेला मनलाई सम्हालेर राख्यो भने यसबाट टाढा रहन सकिन्छ भन्ने प्रतिक्रिया दिए भने ६% दुर्व्यसनीले यसको वारेमा आफूलाई थाहा नभएको कुरा बताए ।

लागुपदार्थको असर र यसको परिवारमा, समाजमा पारेको असरको वारेमा गरिएको अध्ययनमा खुल्ला प्रश्नावलीको पनि प्रयोग गरिएको छ । जसमा उत्तरदाताले आफ्नो बीचार व्यक्त गरेका छन् तपाईंको बीचारमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई समाज र परिवारले कस्तो व्यवहार गरिनु पर्छहोला । भनी राखिएको प्रश्नमा सबै दुर्व्यसनीको उत्तर

एउटै खालको छैन । धेरैजसो उनीहरू पनि आफ्नो घरका सदस्य हुन् नजानेर कुलतमा लागे भन्दैमा हेला, गालि गर्नु हुदैन र राम्रो व्यवहार गरेर सम्झाउनु पर्दछ । भनेका छन् । भने कसैले चेतनामूलक शिक्षा दिएर कुनै प्रगतिशिल काममा लगाउनु पर्दछ भनेका छन् ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई केही सुभाब दिनुहुन्छ कि भनी गरिएको प्रश्नमा धेरैले आजसम्म त नजानेर खानुभयो अब देखि मनलाई दह्रो पारेर खान छाड्दिनु होस् र रोजगारीको खोजीमा लाग्नुहोस् भन्ने सुभाब दिएकाछन् । लागुपदार्थ दुर्व्यसनीबाट कसरी मुक्त हुन सकिन्छ भनी गरिएको प्रश्नमा कसैले उपचार गरेपछि मात्र मुक्त हुन सकिन्छ भनेकाछन् भने कसैले यसमा फसिसकेपछि अब कहिल्यै मुक्त हुन सकिदैन भनेका छन् ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरूलाई तपाईंले लागुपदार्थको प्रयोग गर्नु भन्दा पहिला र अहिलेमा के भिन्नता पाउनुभएको छ ? भनी गरिएको प्रश्नमा कसैले पहिला स्वास्थ्य, हृष्टपुष्ट थिए, अहिले रोगी र कमजोर भएको छु भन्ने प्रतिक्रिया दिएका छन्, कोहीले पहिला सबैले माया गर्थे अहिले सबैले हेला गर्छन् भनेका छन्, भने कोहीले पहिला धेरै पढ्न आउथ्यो अहिले पढ्न आउँदैन भनेका छन् ।

वैयक्तिक अध्ययन-एक

खुमबहादुर थापा हाल २५ वर्षका भए । उनी बुटवल नगरपालिका वार्ड नं. ८ को ट्राफिकचोकमा बस्दै आएका छन् । उनको घरको आर्थिक स्थिति निम्न खालको छ । उनी संयुक्त परिवारमा बस्दछन् । अविवाहित थापाको रुचि फुटवल खेल्ने छ । उनले कक्षा ५ मा पढ्दा पढ्दै बीचैमा पढाई छोडेका रहेछन् । उनको बाबु आमा सामान्य लेखपढ गर्न मात्र जान्नुहुन्छ । उनी सानै देखि बाबु आमासँग बसोवास गर्दै आएका रहेछन् । उनको आमा अहिले कुवेतमा हुनुहुन्छ । बाबा घरमै हुनुहुन्छ । बाबाले मजदुरी काम गरेर घरको आर्थिक अवस्था चलाउने गरेको उनी बताउँछन् । आमा कुवेतमा भएको र अहिले घर परिवारसँग राम्रो सम्बन्ध नभएकोले आमाले घरलाई वास्ता नगरेको उनी बताउँछन् ।

उनले लागुपदार्थ सेवन गर्नु भन्दा पहिला बाबु आमा, भाईबहिनीसँग राम्रो माया ममता पाएको तर दुर्व्यसनी साथीहरूको संगतले आफूले पनि लागुपदार्थ प्रयोग गर्न थालेपछि घरका सदस्यबाट माया ममता कम पाएको रहेछन् । उनको बाबाले रक्सी खाई घरमाआइ भ्रगडा गर्ने कारण पारिवारिक वातावरण पनि राम्रो रहेनछ । स्कूलको वातावरण पनि त्यति राम्रो नभएको, दुर्व्यसनी जम्मा हुने, हुलदडगा गर्ने खालको स्कूलको वातावरण रहेछ । स्कूल भित्र पनि साथीहरूले लुकीछिपी गाँजा, चुरोट, सूती, खाने गर्दा रहेछन् । यस्तो किसिमको वातावरणको प्रभाव उनीमाथि पनि परेको रहेछ । यसरी साथीहरूको संगतले आफूले पनि गाँजा, चुरोट, रक्सी सेवन गर्न थालेको उनी बताउँछन् । स्कूल जान भनी घरबाट हिड्ने र बाटैमा साथीहरूसँगै दिन बिताउने र पढाईमा चासो नराखेको कारण बीचैमा पढाई छोडेका रहेछन् । उनले शुरुमा रक्सी, चुरोट, गाँजा, खान थालेको र यही क्रम अघि बढ्दै जादा अन्य पदार्थहरू (ब्राउन सुगर, टि.डी. जेसिक) खान थालेको उनी बताउँछन् । यस्तो पदार्थको सेवन गरेपछि रोमान्टिक महशुस हुने, तनावहरू विर्सने, कुरा उनले बताउँछन् । उनले शुरु शुरुमा ब्राउन सुगर, टि.डी जेसिक लिदा इन्जेक्सनबाट लिने र यस्तो इन्जेक्सन साथीभाईसँग साटासाट गरेर पनि लिने रहेछन् । तर आज भोलि इन्जेक्सन प्रयोग गर्न छोडेका रहेछन् र उनले लागुपदार्थ लिनुको मुख्य कारण दुर्व्यसनी साथीको संगत र परिवारको कम हेरचाह नै हो भन्दछन् । एक दिनमा कति पटक लागुपदार्थ लिनुहुन्छ भन्ने जिज्ञासामा आफूसँग भएको पैसामा भर पर्ने कुरा उनी बताउँछन् । आफूसँग पैसा अलि धेरै छ भने दिनमा ५/६ पटक पनि लागुपदार्थ लिने तर पैसा छैन भने १/२ पटकमा नै चित्त बुझाउनु पर्ने बताउँछन् । लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने पैसा

जुटाउनको लागि बुवा बाट विभिन्न वहाना गरेर माग्ने, चोर्ने र ढाट्ने गरेको बताउँछन् । लागुपदार्थ लिन कहिले सीमाना क्षेत्र सुनौली पुग्ने, कहिले स्थानीय व्यक्ति (लागुपदार्थ बेच्ने व्यक्ति) बाट किन्ने त कहिले साथीहरूसँग सापटी माग्ने गर्दा रहेछन् । लागुपदार्थ लिने ठाँउ प्रायः सुनसान, कुना, काप्चामा लिने र एकलै भएको बेला घरमा पनि लिने थापा बताउँछन् । आफूले लागुपदार्थ लिने गरेको कुरा बाबुलाई पनि थाहा भएको र शुरुमा थाहा पाएपछि धेरै गाली गर्नु भएको र धेरै सम्झाउनु भएको रहेछ । पछि बुटवलको कालिकानगरमा स्थापित सहारा लागुपदार्थ उपचार र पुनर्स्थापना केन्द्रमा लगेर राख्नु भएको रहेछ । त्यहाँ बसुन्जेल लागुपदार्थ खान छोडेको र त्यहाँबाट निश्केपछि गाडिमा हेल्पर भई केही समय काम गरेको बताउँछन् । गाडी लाईनमा हिडे पछि पुनः लागुपदार्थ खान थालेका रहेछन् । आफूले लागुपदार्थ खानु भन्दा पहिला लागुपदार्थको वारेमा सामान्य जानकारी भएको कुरा उनी बताउँछन् । लागुपदार्थ सेवन गरेको नशामा अरुसँग झगडा गर्ने, चोरी गर्ने, बरबराउने गर्दा रहेछन् । आफू दुर्व्यसनी भई सकेपछि छिमेकी सँगको सम्बन्ध पनि विग्रेको, परिवारसँगको सम्बन्ध पनि विग्रेको उनी बताउँछन् । दुर्व्यसनी भई सकेपछि आफ्नो जीवनमा निराशा छाएको, शारिरीक र मानसिक रूपमा तन्दुरुस्त नभएको उनी बताउँछन् । उनले अगाडि बताउँछन् लागुपदार्थले मेरो शरीरलाई भित्र भित्रै खाई रहेको छ । म अब धेरै बर्ष बाच्च सक्दिन तर लागुपदार्थ छोड्न पनि सक्दिन ।

समाज र परिवारले दुर्व्यसनीलाई राम्रो दृष्टिले हेरिदिओस् घृणा नगरोस् जसले गर्दा दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ छोड्न नसकेपनि प्रयोगमा कम गर्न सक्छ भन्ने उनको विचार छ ।

वैयक्तिक अध्ययन - दुई

२७ वर्षका अशोक वि.क. बुटवल नगरपालिका वार्ड नं. २ मा बस्दछन् । संयुक्त परिवारमा बस्ने वि.क.को आर्थिक स्थिति मध्यम खालको छ । उनको परिवारको दैनिक गुजारा खेतिपातिबाट चल्दो रहेछ । उनले आठ कक्षा पास गरेका छन् । उनले अहिले लागु पदार्थ प्रयोग गर्न छोडिसकेका छन् ।

उनी सानै देखि अहिले सम्म बाबुआमा सँगै बस्दै आएका छन् । विवाहित वि.क.ले लागुपदार्थ को सेवन गर्न छोडेपछि मात्र विवाह गरेका रहेछन् । श्रीमतीलाई पहिला लागुपदार्थ खान्थ्यो भन्ने कुरा थाहा भएको र अहिले त्यसको वारेमा कुनै पनि कुरा नहुने उनी बताउँछन् । उनको घर पारिवारिक वातावरण राम्रै रहेछ । समाजको वातावरण र

स्कूलको वातावरण राम्रो भएतापनि उनले १६ वर्षको उमेर देखि दुर्व्यसनी साथीको संगतले लागुपदार्थ खान शुरु गरेको बताउँछन् । उनले शुरुमा टि.डि जेसिक र गाँजाबाट लागुपदार्थ सेवन गर्न शुरु गरेको कुरा बताउँछन् । उनले लागुपदार्थ खान शुरु गर्नुको मुख्यकारण दुर्व्यसनी साथीको दबाव र कौतुहलता भएको र पछि पछि बानी पर्दै गएपछि जसरी पनि सेवन गर्नु पर्ने परिस्थिति आएको उनी बताउँछन् । लागुपदार्थ खानु भन्दा पहिला परिवारसँगको सम्बन्ध राम्रो रहेको र लागुपदार्थ खान्छ भन्ने थाहा पाएपछि सम्बन्ध विग्रदै गएको रहेछ । अहिले लागुपदार्थ खान छाडेपछि पनि उनको बाबाले वास्ता नगर्ने र आमाले माया गर्ने उनी बताउँछन् । स्कूले जीवनमा नै लागुपदार्थ खान थालेपछि वीचैमा पढाई छाडेका रहेछन् । उनले साढे एक वर्ष जति भारतमा गएर काम गरेका रहेछन् । लागुपदार्थ सेवन गरेपछि मस्ति लाग्ने, रमाईलो महसुस हुने, परिवार र समाज अनि पढाईको वास्ता नहुने केवल लागुपदार्थ कसरी प्राप्त गर्ने र कहाँबाट पैसा जुटाउने भन्ने तर्फ मात्र ध्यान जाने गरेको उनी बताउँछन् आफूले चाहेको बेला लागुपदार्थ सेवन गर्न पाइएन भने छटपटी हुने, नाकबाट पानी आउने, पेट दुख्ने खानमन नलाग्ने, वाकवाकी लाग्ने जस्ता लक्षणहरू हुदारहेछन् भारतमा साढे एक वर्ष बसुन्जेल लागुपदार्थ खान छाडेको र नेपाल फर्केपछि पुनः खान शुरु गरेका रहेछन् । पछिपछि पैसाको समस्या पर्दै गएपछि र आफ्नो शारीरिक, सामाजिक, पारिवारिक असर परेको कारण आफैले दृढ संकल्प गरी लागुपदार्थ सेवन गर्न छाडेको उनी बताउँछन् । शुरु शुरुमा लागुपदार्थ खान छोडेपछि केहीसमय आफैलाई नियन्त्रण गर्न गाह्रो भएको उनी बताउँछन् । उनको परिवारमा बाबुले चुरोट र रक्सी खाने गर्नुहुदो रहेछ । उनले लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने प्राप्त गर्ने पैसा विभिन्न वाहाना गरेर मार्ने, ढाट्ने, छल्ने र चोर्ने गर्दारहेछन् ।

उनले आफूसँग पैसा भएको बेला १ दिनमा १०/११ पटक पनि लागुपदार्थ सेवन गर्ने र पैसा नभएको बेला २/३ पटक मात्र सेवन गर्ने उनी बताउँछन् । उनले लागुपदार्थ सेवन गर्न आफूसँग प्रशस्त पैसा भएको बेला नजिकैको सीमाना क्षेत्र सुनौलीबाट लागुपदार्थ खरिद गरी ल्याउने महंगो मूल्यमा साथीहरूलाई बेची नाफालिने गरेको उनी बताउँछन् । लागुपदार्थ सेवन गरेको बेलामा वा सेवन गर्न नपाएको बेलामा भगडा गर्ने, गाली गर्ने, अशिलन शब्दहरू बोल्ने र कुट्ने पिट्ने गरेका रहेछन् ।

उनलाई शुरु शुरुमा गाब्रो भएता पनि आफ्नो दृढ संकल्पनै लागुपदार्थ छोड्न सफल भएको बताउँछन् । अरुकसैको सहयोग, आफ्नो आत्मविश्वास र केही काममा समय दिन सकियो भने लागुपदार्थ सेवन गर्न सकिने उनको बीचार छ ।

वैयक्तिक अध्ययन- तीन

३६ वर्षका अर्जुन वि.क बुटवल नगरपालिका वाड नं ८, टूफिक चोकमा बस्दै आएका छन् । उनी संयुक्त परिवारमा बस्दछन् । उनको घरको आर्थिक स्थिति निम्न खालको छ । उनको अहिले बुवा हुनुहुन्छ । विवाहित अर्जुन अहिले श्रीमति संग छैनन् । आमा र आफ्ना २ छोराहरूका साथ उनी भाडामा कोठा लिएर बस्दै आएका छन् । आफूले सामान्य लेखपढ गर्न जानेको र दुई छोराहरू सानो-सानो कक्षामा पढ्दै आएका रहेछन् ।

उनले शुरुमा ब्राउन सुगर सेवन गरेका रहेछन् । उनी पढ्न भनेर स्कुलमा भर्ना नभएको बताउँछन् । १४ वर्षको उमेर देखि साथीहरूको देखासिकी र कौतुहलताले गर्दा लागुपदार्थ खान सिकेका रहेछन् । लागुपदार्थ खान्छ भनी थाहा पाएपछि बाबु आमा परिवारसंग सम्बन्ध बिग्रेको र घर छोडेर हिडी दुर्व्यसनी साथीहरूसँगै बस्न थालेका रहेछन् ।

लागुपदार्थ लिने क्रममा सिरिन्जबाट लागुपदार्थ लिदा एउटै सिरिन्जबाट लागुपदार्थ लिदा एउटै सिरिन्ज साथीभाइसंग साटासाट गर्दा आफूलाई एच.आई.भी. पोजेटिभ भएको उनी बताउँछन् । एच.आई.भी. पोजेटिभ भएको थाहा भएपछि श्रीमतीले पनि सम्बन्ध विच्छेद गरेकी रहिछन् । लागुपदार्थको सेवन गर्दछ भन्ने कुरा थाहा पाएपछि उनका बाबु आमाले शारीरिक र मानसिक यातना दिनु भएको रहेछ । यस्तो यातना सहन नसकी घर छोडेर हिडी साथीहरूसँगै मिलेर होटल चलाएको र यसैबाट आफ्नो गुजारा चलाउन थालेको उनी बताउँछन् । होटलबाट जम्मा भएको पैसाले बढी भन्दा बढी लागुपदार्थ सेवन गर्न थालेको र पछि होटेल गर्ने छोडेका रहेछन् । लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने पैसा जुटाउन पुन गाडीमा खलासी भएर केही समय हिडेका रहेछन् । यसै क्रममा उनका धेरै दुर्व्यसनी साथीहरू भएको उनी बताउँछन् ।

साथीहरूको सल्लाह बमोजिम काठमाण्डौ, चितवन बुटवलका पूनर्स्थापना केन्द्रमा उपचार गराउन बसेका रहेछन् । त्यहाँ बसुन्जेल लागुपदार्थ खान नपाईने कारण त्यहाँ बाट निस्कपेछि पनि १-२ महिना खान छाडेको र पछि पुन खाने गरेको उनी बताउँछन् । साथै

छिमेकीहरूसँगको सम्बन्ध एकनासको नभएर कसैसँग राम्रो र कसैसँग नराम्रो भएको कुरा उनी बताउँछन् । उनको परिवारमा बुवाले रक्सी, चुरोट खाने गरेको तर अहिले बुवाको मृत्यु भईसकेको रहेछ ।

उनले लागुपदार्थ खानुको मुख्य कारण साथीहरूको दवाव र उत्सुकता रहेछ । शुरु-शुरुमा लागुपदार्थ खान सिकाउँदा साथीहरू आफैले लागुपदार्थ ल्याईदिने र पैसा दिने गरेको बताउँछन् । उनले १ दिनमा ६-७ पटक पनि लागुपदार्थ सेवन गर्दा रहेछन् । लागुपदार्थ सेवन गरेको वेलामा संसारै मेरो हो जस्तो लाग्ने; परिवार र समाजको वास्ता नगर्ने र सेवन गर्ने नपाएको वेला शरीर दुख्ने, केही सोचन नसक्ने, हात खुट्टा काप्ने, बरबराउने जस्ता क्रियाकलापहरू हुन्छन् भनी उनले आफ्नो अनुभव बताउँछन् । लागुपदार्थ कहाँ बाट र कसरी प्राप्त गर्ने भन्ने कुराको चासो पर्ने र अरु कुराको वास्ता नहुने उनी बताउँछन् । लागुपदार्थ लिदा छोराहरूलाई असर नपरोस भनेर छोराको अगाडि सेवन नगर्ने उनी बताउँछन् ।

उनले लागुपदार्थ सेवन गर्ने ठाउँ सुनसान र कुनाकाप्चामा रहेछ । प्रायः एकलै र साथीहरूसँग बसेर पनि लागुपदार्थ लिने गरेको उनी बताउँछन् । आफूले लागुपदार्थ सेवन गर्नुभन्दा पहिला यसको बारेमा उनलाई कुनै जानकारी रहेनछ ।

आफूले लागुपदार्थ सेवन गरे पछिको तितो अनुभव बताउँदै अर्जुन भावुक हुँदै अगाडि बताउँदछन् कि - लागुपदार्थ सेवन गरेको कारण घर छोड्नु परेको, बाबुआमासँगको सम्बन्ध बिग्रेको, छिमेकी सँगको सम्बन्ध बिग्रेको, आफूलाई एच.आई.भि पोजेटिभ भएको र श्रीमतीसँग सम्बन्ध वीच्छेद गर्नु पर्‍यो । अब मैले आफ्नो जिन्दगी नै गुमाए जस्तो लाग्छ । यति हुँदाहुँदै पनि लागुपदार्थ छोड्न सकिदैन ।

वैयक्तिक अध्ययन - चार

दामोदर क्षेत्री अहिले २५ वर्षका भए । उनी बुटवल नगरपालिकाको वार्ड नं. ११ ईट्टाभट्टीमा बस्दै आएका छन् । उनको परिवारमा आमा-बाबु र एउटी बहिनी छन् । बुवाले लेबर काम गर्नुहुन्छ । परिवारको आर्थिक स्थिति निम्न खालको छ । उनको बहिनीको विवाह भैसकेको छ । उनले कक्षा ९ सम्म पढेर छोडेका रहेछन् । एउटै कक्षामा पटक पटक फेल हुने र घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारण उनले

पढाई छोडेका रहेछन् । उनले ज्ञानोदय माध्यामिक विद्यालयमा रात्रि कक्षामा पढेका रहेछन् ।

परिवारमा आफू, आमा र बाबु हुदा पनि बुवाले सधै रक्सी खाएर आई आमालाई गाली गर्ने कुट्ने गर्नुहुदो रहेछ । जसले गर्दा उनको पारिवारिक वातावरण भगडा युक्त रहेछ । उनले १०/१२ वर्षको उमेर देखि खैनी, चुरोट खान थालेको उनी बताउँछन् । उनी प्रायः साथीभाइसँग समय विताउने गर्दा रहेछन् । स्कूले जीवनमा नै साथीभाइको संगत र दवाबमा गाजाँ, चरेस खाने गरेको उनी बताउँछन् । पछि पछि ब्राउन सुगर, टि.डि. जेसिक खानेगरेको रहेछन् । आफूले लागुपदार्थ खाने गरेको कुरा उनको बुवा आमालाई थाहा रहेछ । शुरुमा छिमेकीले बुवा आमालाई भनिदिएपछि बुवाले पिटेको र आमाले सम्झाएको उनी बताउँछन् । बुवाले उनलाई ३ महिनासम्म बुटवलको कालिकानगरमा स्थापित साहारा पुनर्स्थापना केन्द्रमा लगेर उपचार गराउनु भएको रहेछ । त्यहाबाट निस्केपछि २ महिनासम्म लागुपदार्थ खान छोडेको र पुनः खान थालेको उनी बताउँछन् । त्यहाँ बसुन्जेल लागुपदार्थ खान नपाउने र विभिन्न सिर्जनात्मक र मनोरञ्जनात्मक कुराहरू सिकाउने गरेको उनी बताउँछन् ।

बुवा आमाको सधैको भगडा, आफू कुनै पनि काम नपाएर सधै घरमा बस्नु पर्ने वाध्यता र समाजले नराम्रो दृष्टिले हेर्न थालेपछि मनलाई समाल्न नसकी पुनः लागुपदार्थ खान थालेका रहेछन् ।

उनी आजभन्दा ३ वर्ष पहिला पैसा कमाउन भनी भारतमा गएको र त्यहाँ गएर १ वर्ष सम्म होटलमा काम गरेको तर होटलमा मालिकको दुर्व्यवहार र सुहाउदो परिश्रमिक नपाएकोले नेपाल फर्केका रहेछन् । उनी भारतमा छदाँ पनि होटल मालिकलाई छलेर लागुपदार्थ खाने गरेको उनी बताउँछन् । उनले सुईबाट लागुपदार्थ लिदा एउटै सुई साथीहरूसँग साटासाट गरेर पनि लिने गर्दा रहेछन् तर कुनै रोगको संक्रमण गरेको थाहा नभएको र अहिले सम्म रगत परिक्षण नगराएको उनी बताउँछन् ।

२५ वर्षे अविवाहित क्षेत्रीलाई विवाह गर्ने रहर त छ तर आफ्नो कुनै आमदानी नभएको र आफूलाई लागुपदार्थ खान्छ भन्ने थाहा पाए पछि कसैले विवाह गर्न मान्दैनन् कि भन्ने डर छ । उनका बुवा अहिले उनी सँग नबोल्ने र आमासँग मात्र बोलचाल हुदो रहेछ । उनले लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने पैसा जुटाउने क्रममा कहिले काँहि लेबर काम गर्न

जादाँ रहेछन् । त्यसबाट आएको पैसाले सुनौली गएर लागुपदार्थ किनेर ल्याउने र साथीहरूलाई नाफा खावाएर बेच्ने गर्दा रहेछन् ।

उनले कुनैपनि हालतमा लागुपदार्थ छोड्न नसक्नेहरू बरु पहिला भन्दा प्रयोगमा कमहुदै गएको बताउँछन् । एक दिन लागुपदार्थ खान नपाउदा नाकबाट पानी वग्ने, निद्रा नलाग्ने, शरीर काप्ने हुँदोरहेछ । उनले लागुपदार्थ सेवन गर्नुको मुख्य कारण दुर्व्यसनी साथी भाइको संगत भगडा युक्त पारिवारिक वातावरणले हो भन्दछन् ।

उनको वैयक्तिक अध्ययन गर्दा उनमा उत्साह र जागर नभएको र भोलिको लागि लागुपदार्थ कसरी जुटाउने भन्ने चासो मात्र भएको पाइयो ।

अध्याय छ

सारांश, निष्कर्ष तथा सुझावहरू

६.१ सारांश

लागुपदार्थ दुर्व्यसनी आजको समाजको जल्दो बल्दो समस्या हो । यो समस्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गईरहेको छ । विश्वका कैयौ युवायुवतीहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको कारण आफ्नो परिवार र समाजबाट अलग्गनु परेको छ भने विभिन्न प्राणघातक रोगको शिकार बन्नु परेको छ । त्यसैले आजको समाजमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको स्थिति कस्तो छ । दुर्व्यसनीको कारण के हो र व्यक्ति दुर्व्यसनी भइसकेपछि उसको परिवार र समाजलाई कस्तो असर पारिरहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्न यो शोधपत्रको शीर्षक 'बुटवल नगरपालिकाका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था, कारण र प्रभाव' छनोट गरिएको हो ।

यो शोधपत्रको अध्ययन क्षेत्र बुटवल नगरपालिकालाई लिइएको छ । बुटवल नगरपालिकामा स्थापित २ वटा गैर सरकारी संस्था र १ वटा पुनर्स्थापना केन्द्रको सम्पर्कमा रहेका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीमा आधारित भई यो शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

बुटवल नगरपालिकामा १६२८१ घरधुरी संख्या र ७५३८४ जनसंख्या रहेको छ । जसमध्ये पुरुष ३८७१२ र महिला ३६६७२ छन् । (CBS, 2001 AD)

यो अध्ययनमा नैलौ घुम्ती नेपालको सम्पर्कमा आएका २५ जना, नार्गाजुन डेभलपमेन्ट कम्प्युनिटीको सम्पर्कमा आएका १५ जना र सहारा लागुपदार्थ उपचार र पुनर्स्थापना केन्द्र रहेका १० जना गरी जम्मा ५० जना दुर्व्यसनीहरूलाई प्रश्नावली भराईएको छ ।

यस अध्ययनमा बुटवल नगरपालिकाका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको पारिवारिक आर्थिक, सामाजिक स्थिति र उसको प्रत्यक्ष व्यवहारको बारेमा जानकारी लिन ६० वटा प्रश्नावली बनाई ५० जना दुर्व्यसनीलाई सम्पर्क गरी प्रश्नावली भराईएको छ ।

५० जना दुर्व्यसनीलाई नमूनाको रूपमा लिएकोमा सबभन्दा बढी मगरहरू दुर्व्यसनमा लागेको पाइयो । जसको प्रतिशत ३८% छ । त्यसपछि दलितहरू २२% पाइयो । उमेरगत आधारमा हेर्दा १५ देखि ४५ वर्षसम्मका दुर्व्यसनी पाइयो त्यसमा पनि सबैभन्दा बढी दुर्व्यसनी उच्च रहेको उमेर १५-२० वर्ष रहेको पाइयो यो ४०% पाइयो । दुर्व्यसनीको

शैक्षिक स्थितिलाई हेर्दा धेरै जसो दुर्व्यसनीले स्कूल तहमा पढ्दा पढ्दै बीचैमा पढाई छाडेका रहेछन् । सामान्य लेखपढ गर्न नजान्ने कोहि नभएपनि आई.ए भन्दा बढी पढेको कोही भेटिएन । सबभन्दा बढी निम्न माध्यामिक तहमा पढ्ने दुर्व्यसनी ३४% पाइयो । ६४% दुर्व्यसनीहरू अविवाहित पाइयो । ७०% दुर्व्यसनीहरू संयुक्त परिवारमा बस्दा रहेछन् भने ३०% दुर्व्यसनी एकल परिवारमा बस्ने गरेको पाइयो । सबैभन्दा बढी वेरोजगार अवस्थामा रहेका ४०% दुर्व्यसनी भएको पाइयो । लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले आफ्ना आमाबाबुबाट पाएको माया ममतालाई विश्लेषण गर्दा ६४% दुर्व्यसनीहरूले आमाबाबुबाट पाएको माया ममता ठीक ठीकै भन्ने प्रतिक्रिया दिए । यसबाट उनीहरू आमाबाबुको मायाबाट सन्तुष्टि नभएको बुझ्न सकिन्छ । बाबु-आमा दुवै जीवित हुँदाहुँदै पनि ५८% व्यक्तिहरू लागुपदार्थ दुर्व्यसनीमा लागेको पाइयो ।

भगडा युक्त पारिवारिक वातावरणको कारण केटाकेटीको दिमागमा नकारात्मक असर पर्न जान्छ जसले गर्दा उनीहरूको पढाई विग्रने र नराम्रा कुराहरू सोच्ने गर्न थाल्छन् । यस अध्ययनमा पनि भगडा युक्त पारिवारिक वातावरणमा हुर्केका ६२% केटाकेटी दुर्व्यसनीमा लागेको पाइयो । बाबु-आमाले आफ्ना छोराछोरीको व्यवहारमा माथि प्रत्यक्ष निगरानी राख्न सके उनीहरू कुवाटोमा लाग्नबाट जोगिन सक्दछन् । ५०% दुर्व्यसनीका बाबु-आमाले आफूले कहिलेकाँही गलति गर्दा अलि अलि गालि गर्ने कुरा बताए । घरका बाबु-आमाको सम्बन्धले केटाकेटीको दिमागमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने हुँदा यस अध्ययनमा दुर्व्यसनीका बाबु-आमाको सम्बन्धलाई हेर्न खोजिएको छ । जसमा ६२% दुर्व्यसनीका बाबु-आमा बीचको सम्बन्ध प्रेमयुक्त पाइयो । ५८% दुर्व्यसनीका अभिभावक आफ्ना छोराछोरीलाई पकेट खर्चको लागि मागे भन्दा कम पैसा दिने बताए । तर पनि उनीहरूले जहाँबाट भए पनि लागुपदार्थ किन्न पैसा जुटाउँछन् । ३४% दुर्व्यसनीले आफ्नो पढाईप्रति खासै चासो नलिएको र आफू दुर्व्यसनीमा लागेको कारण धेरै जसो दुर्व्यसनीले बीचैमा पढाई छोडेको पाइयो । १५ देखि २० वर्षको उमेर अवधिमा सबभन्दा बढी दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ खान शुरुगरेको पाइयो । जसको प्रतिशत ८०% पाइयो । त्यसैले युवा अवस्थामा मानिस बढी विग्रने कारण अभिभावकले यस उमेरमा बढी ख्याल गरे दुर्व्यसनीको संख्या कम गर्न सकिन्छ ।

व्यक्तिले लागुपदार्थ दुर्व्यसनमा फस्नुको कारणहरूको खोजिगर्दा सबैमा एउटै कारण भेटिएन । सबभन्दा बढी ७८% दुर्व्यसनीले साथीभाइको संगत/दवाबले गर्दा आफूले

लागुपदार्थ खान सुरु गरेको बताए । त्यसकारण अभिभावकले आफ्ना छोरा छोरीले कस्तो साथीको संगत गरेका छन् सो कुराको ख्याल गर्नु पर्दछ । एउटै व्यक्ति विभिन्न कारणहरूबाट ग्रसित भई दुर्व्यसनमा लाग्दो रहेछ । लागुपदार्थ दुर्व्यसनको कारणको रूपमा परिवारमा बाबु आमा बीचको भै-भगडाको स्थिति, मायाममताको अभाव, मानसिक तनाव, पारिवारिक बैमनस्यताको स्थिति आदिलाई लिन सकिन्छ ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले पहिलो पटक लागुपदार्थ सेवन गर्दा सबैले एउटै पदार्थबाट शुरु गरेको पाईएन । प्रायजसोले पहिलो पटक चुरोट र गाँजा सेवन गरेको र विस्तारै अन्य पदार्थ पनि सेवन गर्न थालेको बताए । ६२% दुर्व्यसनीले चुरोट र गाँजा सेवन गर्न थालेको बताए । दुर्व्यसनीले प्रायः कस्तो ठाँउमा लागुपदार्थ सेवन गर्दछन् भनी गरिएको अध्ययनमा धेरै जसो ८८% दुर्व्यसनीले एउटै निश्चित ठाँउ नभएको तर सुनसान र कसैले नदेख्ने ठाँउमा सेवन गर्ने बताए । त्यस्तै गरेर लागुपदार्थ प्राप्त गर्ने आवश्यक पैसा दुर्व्यसनीले बाबुआमाबाट विभिन्न बहाना बनाई माग्दा रहेछन् । ४२% ले बाबुआमाबाट विभिन्न बहाना बनाई माग्ने गरेको बताए । त्यसैले छोराछोरीले पैसा माग्दा कहाँ केको लागि चाहिएको हो बुझेरमात्र पैसा दिने बानी गर्नु पर्दछ । ७०% दुर्व्यसनीले परिवारलाई आफूले लागुपदार्थ सेवन गर्दछ भन्ने कुरा थाहा भएको र धेरैले दुर्व्यसनीबाट छुटाउनको लागि विभिन्न प्रयासहरू गरेको पाइयो । जस्तै: परामर्श केन्द्रमा लैजानु, पुनर्स्थापना केन्द्रमा राख्नु, आफ्ना छोराछोरीले लागु पदार्थ सेवन गर्दछ भन्ने कुरा थाहा पाएपछि धेरै जसो अभिभावकले सम्झाएको पाइयो ।

लागुपदार्थ सेवन गरेपछि दुर्व्यसनीको स्वास्थ्यमा परेको असरको विश्लेषण गर्दा १००% दुर्व्यसनीलाई कुनै न कुनै रूपमा स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर परेको पाइयो तर ती असरहरू एउटै प्रकारका पाईएन । आफू दुर्व्यसनी भएपछि सबभन्दा बढी (५२%) दुर्व्यसनीले परिवारबाट माया कम पाएको कुरा बताए । सबभन्दा बढी (७८%) दुर्व्यसनीले लागुपदार्थ सेवन गर्ने समय निश्चित नहुने र जतिवेला पनि सेवन गर्ने बताए ।

यो सोधपत्र तयार पार्ने क्रममा ५० जनालाई नमूना छनौटको रूपमा लिइएकोमा १ जना पनि युवतीहरू भेटिएन । पुरुषको तुलनामा महिला दुर्व्यसनी कम भएको र भएका महिला दुर्व्यसनीहरू पनि समाजले राम्रो दृष्टिले नहेर्ने हुँदा खुलेर संघसंस्थामा नआउने र सकेसम्म नचिनिने गर्दा रहेछन् ।

यसरी लागुपदार्थ दुर्व्यसनका कारण उसको व्यक्तिगत जीवनमा मात्र होइन कि परिवार, समाज र सिंगो राष्ट्रलाई समेत प्रगतिपथमा लाग्न बाधा उत्पन्न गरेको छ । चोरी, हत्या, बलत्कार, ठगी, गुन्डागर्दी जस्ता असरको परिचान गरि राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट पहल गरी दुर्व्यसन मुक्त देशको सिर्जना गरौं ।

६.२. निष्कर्ष

यस अध्ययनमा 'बुटवल नगरपालिकाका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था, कारण र प्रभाव' शोध शीर्षक राखिएको छ । यसको अध्ययन क्षेत्र बुटवल नगरपालिकालाई लिएको छ । बुटवल नगरपालिकामा लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको समस्या बढ्दै गईरहेको बेला यस अध्ययनले केही हद सम्म भएपनि नियन्त्रण गर्न सहयोग गर्दछ की भन्ने हेतुले त्यस क्षेत्रका दुर्व्यसनीहरूको अवस्था कस्तो छ ? व्यक्ति दुर्व्यसनीमा लाग्नुको कारण के हो ? यसले उसको परिवार र समाजलाई कस्तो किसिमको असर पारिरहेको छ ? जस्ता उद्देश्यहरू राखिएको छ ।

यस अध्ययनमा लागुपदार्थ दुर्व्यसनको प्रमुख कारण साथीभाइको संगत/दवाव पाइएको छ । आफ्ना दौतरीहरू गुम्ने डरले गर्दा उनीहरूले लागुपदार्थ सेवन गर्ने दवाव दिदा नाई भन्न सक्दैनन् । जस्तै गर्दा एक पटक, दुई पटक गर्दा गर्दै उनीहरूलाई बानी पर्ने थाल्छ र अन्त्यमा नभै नहुने स्थितिमा पुग्दछन् । त्यस्तै केटा केटीलाई आवश्यक भन्दा बढी पैसा उपलब्ध गराउनु, अभिभावकले छोराछोरीलाई दिएको पैसा कहाँ कसरी खर्च गर्‍यो भनी खोजी निति नगर्नु र छोराछोरीको नराम्रो क्रियाकलापमा चुप लागेर बस्नु पनि केटाकेटीहरू दुर्व्यसनीमा लाग्नुको अर्को कारण हो । पारिवारिक तनावले गर्दा केटाकेटीको दिमागमा नकरात्मक असर पर्दछ । केटाकेटीको अगाडि लोग्ने स्वास्थ्यको भ्रगडा, आमाबाबुबाट सकरात्मक व्यवहार भएको नपाउनु, आमा, बाबु नहुनु, परिवारबाट भुटा आशवासनहरू पाउनु छोराछोरीको क्रियाकलापमाथि निगरानी नराख्नाले पनि व्यक्ति दुर्व्यसनीमा फस्न पुग्दछ । आफ्ना बाबुआमाले आफूलाई वेवास्ता गरेको, आफूलाई आवश्यक परेको बेला सहयोग नगरेको ठानी छोराछोरीहरू बाबुआमा प्रति असन्तुष्ट हुन्छन् र उनीहरू कुलतमा फस्न पुग्दछन् । अरुले लागुपदार्थ सेवन गरेको देखि आफै अनुभव गरी हेर्ने उत्सुकताले गर्दा सुरुमा १-२ पटक सेवन गर्दछन् र पछि बानी पर्दछ । आफ्ना विभिन्न प्रगतिका कार्यमा असफल भै सवैतिरबाट निरास भएको बेलामा व्यक्तिले लागुपदार्थको सेवन गर्ने अर्को कारण हो । नयाँ तथा पुराना पीडिको सोचाईमा फरक हुँदा सानो कुरामा मनमुटाव भई उसको

दिमागमा मनोवैज्ञानीक असर पर्दछ र व्यक्ति कुलतमा लाग्दछ । स्थानीय क्षेत्रमा लागुपदार्थको बेचबिखन गर्नु र लागुपदार्थ सेवनबाट हुने हानी नोक्सानी बारे थाहा नहुदा व्यक्ति लागुपदार्थ दुर्व्यसनीमा लाग्नुको अर्को कारण हो । त्यसैले माथि उल्लेखित विभिन्न कारणबाट व्यक्ति लागुपदार्थको सेवन गर्न पुग्दो रहेछ ।

व्यक्ति दुर्व्यसनमा लागिसकेपछि उसको व्यक्तिगत जीवनमा मात्र होइन कि उसको पारिवारिक, सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा समेत नकरात्मक असर पुग्दछ । लागुपदार्थको प्रमुख असर लागुपदार्थ सेवन गर्ने व्यक्तिलाई नै पर्दछ । लागुपदार्थको सेवनले गर्दा उसको शरीर दिन प्रतिदिन कमजोर हुँदै जान्छ । मुटु, फोक्सो, कलेजो, मस्तिष्क, पाचनप्रणाली, मृगौला, प्रजननश्वास्थ्य जस्ता शरीरका प्रमुख अङ्गहरूमा क्षति पुऱ्याउँदछ । व्यक्तिको तौल कम हुँदै जान्छ । अन्त्यमा लागुपदार्थलेनै व्यक्तिलाई मृत्युको मुखसम्म पुऱ्याउँछ । त्यस्तै परिवारबाट पाउने मायाँ कम हुँदै जान्छ । परिवारका सदस्यहरूको सम्बन्ध बिग्रदै जान्छ । समाजका सदस्यले उसलाई घृणाको दृष्टिले हेर्न थाल्दछन् । दुर्व्यसनी साथीहरू बाहेक अन्य साथीहरूलाई उसले गुमाउँदछ । व्यक्तिले उचित शिक्षा हासिल गर्न सक्दैन ।

एउटा व्यक्ति लागुपदार्थको दुर्व्यसनीमा लागेपछि उसको परिवारमा सधैँ नैराशयता देखा पर्दछ । उसकै कारणले गर्दा परिवारमा सधैँ भै भगडा परिरहन्छ । परिवारले बसाँई सरेर अन्त जानुपर्ने स्थिति समेत आउँदछ । व्यक्तिले लागुपदार्थ प्राप्त गर्न आवश्यक पैसा जुटाउने क्रममा परिवारका सदस्यहरूको पैसा चोर्ने वा लुगा गरगहना वा अन्यसामान बेच्ने गर्दा परिवारको आर्थिक स्थिति खस्कदै जान्छ । समाजले उसको परिवारलाई समेत राम्रो दृष्टिले हेर्दैन ।

लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको कारण दुर्व्यसनीको समाजलाई नकरात्मक असर परेकोहुन्छ । समाजले एउटा जनशक्तिलाई गुमाएको हुन्छ । समाजमा तनाव उत्पन्न हुन्छ । हत्या, हिंसा, चोरी, डकैती, बलत्कार, गुण्डागर्दी, बहून थाल्दछ । विकास निर्माणका काममा अवरोध आउँदछ । त्यसैले समग्र समाजको प्रगतिमा नै अवरोध आई समाजको संरचनामा बीचलन देखा पर्दछ । लागुपदार्थ दुर्व्यसनको क्रियाकलापले परिवारको आर्थिक पक्ष कमजोर भएको हुन्छ । आर्थिकपक्ष कमजोर भएको परिवारले परिवारको कुनैपनि पक्षमा प्रगति गर्न सक्दैन । यसरी परिवारको अवस्था कमजोर भएपछि त्यसबाट उत्पादित जनशक्ति पनि कमजोर र क्षमताविहीन हुन्छन् । जसले गर्दा समाजमा उसको अवस्था निरीह र प्रतिष्ठामा कमी हुन्छ ।

६.३ अनुसन्धानले उठाएका सुझावहरू

यस अध्ययनले बुटवल नगरपालिकाका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको प्रतिनिधित्व गरेको छ । लागुपदार्थ दुर्व्यसन रोकनको लागि एउटा व्यक्तिलेमात्र सम्भव छैन । त्यसैले सबै पक्षबाट लागुपदार्थ दुर्व्यसनलाई रोकनको लागि आवश्यक पहल गरिनु पर्दछ ।

१. लागुपदार्थ दुर्व्यसनीहरू विभिन्न कारणले (साथीसंगीको संगत, प्रतिकूल पारिवारिक वातावरण, प्रतिकूल विद्यालयको वातावरण) गर्दा दुर्व्यसनमा फस्ने हुँदा अविभावकले बेलैमा यसबारे सोचनसके यसको संख्या केही मात्रामा नियन्त्रण गर्न सकिने देखिन्छ ।
२. दुर्व्यसनीलाई घरपरिवार र समाजले घृणाको दृष्टिले नहेरी अरु के कति कारणले दुर्व्यसनमा संलग्न हुन पुगेको पत्ता लगाई समाधान तर्फ ध्यान दिनु पर्ने ।
३. केटाकेटीलाई लागुपदार्थबाट हुने असरको बारेमा बताई त्यसलाई त्यस्ता पदार्थबाट टाढै रहन उत्साहित गर्ने ।
४. छोराछोरीलाई आवश्यक भन्दा बढी पैसा नदिनु र दिएको पैसा कहाँ कसरी खर्च गर्‍यो भनेर खोजिनीति गर्नु ।
५. धेरै जसो युवाहरू साथीसंगतबाट लागुपदार्थको कुलतमा फस्ने हुँदा उसले कस्ता साथीहरूको संगत गरिरहेको छ त्यसको खोजिनीति गर्नु ।
६. बाबुआमाले धुम्रपान र अल्कोहल प्रयोग गर्नाले यसको प्रभाव केटाकेटीमा पर्दछ त्यसैले आफ्ना बालबच्चाको अगाडि धुम्रपान, मध्यपान नगर्ने ।
७. प्रचार प्रसारका साधन जस्तो रेडियो, टेलिभिजन, तथा पत्रपत्रिकालाई प्रभावकारी बनाई यिनको माध्यमबाट लागुपदार्थ विरुद्ध जनचेतना जगाउने ।
८. लागुपदार्थ बेचबिखन, उत्पादनमा रोक लगाउने वा त्यस्ता कारोबारमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानुनी कारवाही गर्ने ।
९. लागुपदार्थ दुर्व्यसनको बारेमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गरी त्यसको बारेमा सबैलाई जानकारी गराइ आवश्यक सुझाव र सल्लाह दिने ।
१०. बाबुआमाले दुर्व्यसनमा लागेका आफ्ना छोराछोरीलाई लुकाएर नराखी छिट्टै उपचार तथा पुनर्स्थापना केन्द्रमा लैजानुपर्ने देखिन्छ ।

११. विद्यालयको शुल्क विद्यार्थीहरूको हातबाट नपठाई आफैँ महिनाको एकपल्ट विद्यालयमा आई शुल्क तिरीदिने र विद्यार्थीको अध्ययन प्रगतिबारे सम्बन्धित शिक्षकबाट जानकारी लिनु ।
१२. स्कुल एवं क्याम्पसमा विद्यार्थीहरूलाई निश्चित अनुशासनको दायरा भित्र राख्ने र फुर्सदको समयमा खेलकुद एवं मनोरञ्जनत्मक कृयाकलाप गराउने ।
१३. स्थानीय क्षेत्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरका गोष्ठी, सभा, सम्मेलन, तथा कार्यशालाहरूको आयोजना गरी लागुपदार्थ विरुद्ध चेतना फैलाउने ।
१४. केटाकेटीको अगाडि लग्ने स्वास्नी वा अन्य सदस्यबीच भगडा नगर्नु र पारिवारिक वातावरण सौहार्य पुर्ण बनाउनु ।
१५. छोराछोरीको नराम्रो क्रियाकलापमा कहाँ, किन, कसरी भनी खोजी नीति गर्ने र आवश्यकता अनुसार सम्झाई बुझाई गर्ने ।

References

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

अंग्रेजीमा लेखिएका सन्दर्भसामग्रीहरू

Bhandari, Bishnu (1988). *Drug abuse in Nepal*. DAPAN. Kathmandu Nepal .

Bhandari, Bishnu (1988). *Status of Drug Abuse and Its Prevention: From United Nation to Nepal*. Drug abuse in Nepal, Prevention, Treatment and Rehabilitation (DAPAN).

Bhandari, Bishnu and Sharma, Surendra (1988). *Drug abuse in Nepal*. DAPAN. Kathmandu Nepal

Bhandari, Bishnu and Subba Cyaitnya (1992). *Students and drugs in Nepal*. DAPAN. Kathmandu Nepal.

CBS (2001). Population Monograph of Nepal. Thapathali, Kathmandu.

Dhital, Prem Narayan (2004). *Drug Dependency Related problem and Their Dealing Techniques*. Kathmandu: Mandala Books Center.

Drug Abuse in communities, problems, causes and prevention (1999): His Majesty's Government of Nepal. Ministry's of Home Affairs. Drug Abuse Demand Reducation Project.

Drugs and public policy (1997). World Drug Report, UNDP, Oxford University press.

Gafney, T.E. (1985). *Is Nepal Country Report*. A paper presented at the 6th NGOs conference drug dependence, Jakarta.

www.himoto@savechildren.org (Save the Children)

James. Gates (1988). The Effects of Heroine. *Drug Abuse in Nepal*. DAPAN

Mudwari, Nabaraj (2001). *Drug abuse problem of youths in Nepal*. A Workshop paper submitted to HPE department, T.U

Narcotics Control Bulletin (2005). Government of Nepal. Ministry's of Home Affairs. Narcotics Control Section. Singha Darbar, Kathmandu Nepal.

Narcotics Control Policy (2006). Government of Nepal. Ministry of Home Affairs. Narcotics Control Section. Singha Darbar, Kathmandu Nepal.
NCASC (2005). National Central for AIDS and STD Control. Research Report submitted to the his Majesty's Government Nepal. Teku, Kathmand.

Sinha, Rebecca (198). *Drug Addiction in School Age Children*. Drug Abuse in Nepal. Prevention, Treatment and Rehabilitation (DAPAN)

नेपालीमा लेखिएका सन्दर्भसामग्रीहरू

अधिकारी सविता (२०६०) स्वास्थ्य संचार मासिक पत्रिका ।

कान्तिपुर दैनिक पत्रिका (२०६३ श्रावण १५)

गीरि प्रशान्त (२०६१), *पोखरा नगर क्षेत्रमा लागुपदार्थ दुर्व्यसन*, एम.ए. शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

गौतम, टिकाराम (२०५८) *सामाजिक अनुसन्धान ढाँचा*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाण्डौ ।

नार्कोनन् नेपाल (२०६३) बाँसवारी, काठमाडौं ।

नार्गाजुन डेभलपमेन्ट कम्युनिटी, बुटवल (२०६३)

नौलो घुम्ती नेपाल, बुटवल (२०६२)

लागुऔषध नियन्त्रण बुलेटिन (२०६२), नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय लागुऔषध नियन्त्रण विभाग, सिंहदरवार, काठमाडौं नेपाल ।

लागुऔषधी नियन्त्रण नीति (२०६३), नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय, लागु औषधनियन्त्रण शाखा, सिंहदरवार, काठमाडौं नेपाल ।

शेरचन, लोकेन्द्र (२०५८) *आधारभूत स्वास्थ्य विज्ञान*, रत्न पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी काठमाडौं ।

सुवेदी, कुसुमराज (२०५६), *स्वास्थ्य प्रवर्द्धन गोष्ठी*, क्षितिज प्रकाशन, काठमाडौं, नेपाल ।

परिशिष्ट

प्रश्नावली

‘बुटवल नगरपालिकाका लागुपदार्थ दुर्व्यसनीको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था,
कारण र प्रभाव’

१) साधारण जानकारी

नाम: उमेर

ठेगाना: जाति:

लिङ्ग: शिक्षा

वैवाहिक स्थिति पेसा:

धर्म:

२) तपाईं कस्तो परिवारमा वस्नुहुन्छ ?

क) संयुक्त ख) एकल ग) वृहत

३) तपाईं अहिले कहाँ बस्दै आउनु भएको छ ?

क) बावुआमासँग ख) छात्रावासमा ग) नातेदारसँग

घ) भाडामा एकलै ड) पुनर्स्थापना केन्द्रमा

४) तपाईंको बावुआमा दुवै जिवित हुनुहुन्छ ?

क) दुवै जिवित ख) बावुमात्र जीवित ग) आमात्र जीवित घ) दुवै हुनुहुन्छ

५) तपाईंको आ नो बावुबाट कतिको माया ममता पाउनुभयो ?

क) धेरै ख) ठीकठीकै ग) कम घ) पाउदै पाइन

६) तपाईंले आ नो आमाबाट कतिको माया ममता पाउनुभयो ?

क) धेरै ख) ठीकठीकै ग) कम घ) पाउदै पाइन

७) कहिलेकाही तपाइले गल्ती गर्दा बावुआमाबाट कस्तो प्रतिक्रिया पाउनुहुन्छ/हुन्थ्यो ?

क) कुट्ने/पिट्ने गर्नुहुन्छ ख) अलिअलि गालि गर्नुहुन्छ

ग) केहीपनि गर्नुहुन्न घ) सम्झाउनु हुन्छ

ड) अन्य (उल्लेख गर्ने)

८) तपाईंको बुवाआमा बीच कस्तो खालको सम्बन्ध छ/थियो ?

क) प्रेमयुक्त भावना ख) सधैं झगडा गरी बोलचाल बन्द ग) सम्बन्ध विच्छेद

घ) अन्य (उल्लेख गर्ने)

९. तपाइलाई पकेट खर्चका लागि बावुआमाले कति पैसा दिनुहुन्छ/ हुन्थ्यो ?

क) मागेजति ख) मागेभन्दा बढी

ग) मागेभन्दा कम घ) कतिपनि दिनुहुन्न

१०. तपाईंको परिवारको आर्थिक अवस्था कस्तो छ ?

क) उच्च ख) मध्यम ग) निम्न

११. तपाईंको पढाइप्रति बावुआमाको चासो कस्तो थियो ?

क) धेरै ख) वास्ता गर्नुहुन्न ग) अलिअलि

१२. तपाईंको राम्रो काम प्रति बावुआमाले कस्तो प्रतिक्रिया दिनुहुन्छ/ हुन्थ्यो ?

क) धेरै खुसी ख) अलिअलि खुसी ग) वास्ता नै गर्नुहुन्न

१३. तपाईंले कुनै सामाजिक कार्य गर्नुभएको छ ?

क) छ ख) छैन

१४. यदि छ भने कस्तो किसिमको कार्य गर्नुभएको छ ?

क) मन्दिर निर्माण ख) साक्षरता सम्बन्धी ग) वृद्धाश्रम

घ) अपाङ्गहरूलाई सहयोग ड) अन्य उल्लेख गर्ने (.....)

१५. समाजका सदस्यप्रति तपाईंको सम्बन्ध कस्तो छ ?

क) राम्रो ख) नराम्रो ग) ठीकठिकै

१६. दाजुभाइसँग तपाईंको सम्बन्ध कस्तो छ, थियो ?

क) राम्रो ख) नराम्रो ग) ठीकठिकै

१७. यदि नराम्रो छ भने किन ?

क) लागुपदार्थ सेवन गर्छु भनेर ख) बीचमै पढाइ छाडेर

ग) बीचमै जागिर छाडेर घ) धेरैजसो घरमा नबसेर

ड) पैसा धेरै खर्च गरेर च) अन्य (उल्लेख गर्ने

१८. दिदीबहिनीसँग तपाईंको सम्बन्ध कस्तो छ/थियो ?

क) राम्रो ख) नराम्रो ग) ठीकठिकै

१९. यदि नराम्रो छ भने किन ?

क) लागुपदार्थ सेवन गर्छु भनेर ख) बीचमै पढाइ छाडेर

ग) बीचमै जागिर छाडेर घ) धेरैजसो घरमा नबसेर

ड) पैसा धेरै खर्च गरेर च) अन्य (उल्लेख गर्ने

२०. छरछिमेकीसँग तपाईको सम्बन्ध कस्तो छ/थियो ?

क) राम्रो ख) नराम्रो ग) ठीकठीकै

२१. यदि नराम्रो छ भने किन ?

क) लागुपदार्थ सेवन गर्छ भनेर ख) बीचमै पढाइ छाडेर

ग) बीचमा जागिर छाडेर घ) धेरैजसो घरमा नबसेर

ड) पैसा धेरै खर्च गरेर च) अन्य (उल्लेख गर्ने

२२. पेशा छ भने कार्यालयमा कर्मचारीसँग तपाईको सम्बन्ध कस्तो छ/ थियो ?

क) राम्रो ख) नराम्रो ग) ठीकठीकै

२३. यदि नराम्रो छ भने किन ?

क) लागुपदार्थ सेवन गर्छ भनेर ख) बीचमै पढाइ छाडेर

ग) बीचमा जागिर छाडेर घ) धेरैजसो घरमा नबसेर

ड) पैसा धेरै खर्च गरेर च) अन्य (उल्लेख गर्ने

२४. तपाईको परिवारका कुनै सदस्यले लागुपदार्थ प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) छ ख) छैन

२५. छ भने कसले लागुपदार्थको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) बुवाले ख) आमाले ग) दाइभाइले घ) दिदि-बहिनीले

२६. यदि गर्नुहुन्छ भने कुन कुन प्रकारको लागुपदार्थ प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) ख) ग)

२७. तपाईले कति वर्षको उमेरदेखि लागुपदार्थको सेवन गर्न थाल्नुभयो ?

क) १०-१५ ख) १५-२० ग) २०-२५ घ) २५ देखि माथि

२८. तपाईले शुरुमा लागु पदार्थ सेवन गर्नुको कारण के हो ?

क) कौतुहलता ख) वेरोजगारी ग) साथीभाइको संगत

घ) प्रेममा धोका ड) सौख वा आनन्द लिन

२९. तपाईले शुरुमा कुन लागुपदार्थ सेवन गर्न सुरु गर्नुभयो ?

नाम उल्लेख गर्नुहोस्

३०. तपाईले धेरैजसो कुन लागुपदार्थ सेवन गर्नुहुन्छ ?

क) गाँजा ख) ब्राउन सुगर ख) अफिम घ) मर्फिन ड) अन्य

३१. तपाईले लागुपदार्थ के को माध्यमबाट सेवन गर्नुहुन्छ ?
 क) मुखबाट ख) धुँवाबाट ग) सुइबाट घ) सुँघेर
३२. तपाईले लागुपदार्थ कुन कुन ठाउँमा सेवन गर्नुहुन्छ ?
 क) आ नै कोठाम ख) वन जंगलमा ग) स्कूल वा क्याम्पसमा
 घ) ठाउँ निश्चित छैन
३३. लागुपदार्थ सेवन गर्दा कोसँग गर्नुहुन्छ ?
 क) साथीभाइसँग ख) एकलै ग) नातेदारसँग
 घ) अन्य (उल्लेख गर्ने)
३४. तपाईले लागुपदार्थ प्राप्त गर्न आवश्यक पैसा कसरी जुटाउनुहुन्छ ?
 क) आ नै जागिरबाट ख) बाबुआमासँग मागेर ग) चोरेर
 घ) अन्य (उल्लेख गर्ने)
३५. तपाईले लागुपदार्थ कहाँबाट प्राप्त गर्नुहुन्छ ?
 क) स्थानीय ठाउँबाट ख) साथीहरूबाट ग) लागुपदार्थ बेच्ने व्यक्तिबाट
 घ) अन्य
३६. तपाईले लागुपदार्थ सेवन गर्ने कुरा तपाईको परिवारलाई थाहा छ ?
 क) छ ख) छैन
३७. यदि छ भने उहाँहरूले के प्रतिक्रिया देखाउनु भयो ?
 क) कुटपिट गर्नुभयो ख) सम्झाउनु भयो ग) धेरै पिर मान्नु भयो
 घ) प्रतिक्रिया नै दिनु भएन ड) अन्य
३८. लागुपदार्थ सेवन गरेर कुनै सामाजिक अपराध गर्नुभएको छ ?
 क) छ ख) छैन
३९. छ भने कस्तो किसिमको अपराध गर्नुभएको छ ?
 क) चोरी ख) हत्या ग) बलत्कार घ) भगडा
४०. लागुपदार्थ सेवन गरेवापत तपाईले कुनै सजाय पाउनुभएको छ ?
 क) पाँए ख) पाइन
४१. यदि पाएको भए के के सजाय पाउनु भयो ?
 क) जागिर छोडनु परेको ख) सामाजिक सेवाको काम छोडनु परेको
 ग) पारिवारिक सम्बन्ध विग्रेको घ) साथीहरूसँग सम्बन्ध विग्रेको

ड) अन्य

४२. लागु पदार्थको प्रयोगपछि तपाईंको स्वास्थ्यमा कुनै रोग लागेको छ ?

क) छ ख) छैन

४३. छ भने कस्तो किसिमको रोग लागेको छ ?

क) एच.आई.भी. ख) एड्स ग) हेपाटाइटिस घ) कुपोषण

ड) मानसिक रोग च) अन्य

४४. लागुपदार्थको प्रयोग पछि तपाईंको परिवारसँगको सम्बन्ध कस्तो छ ?

क) पहिलाको जस्तै ख) घर नै छोडेको ग) माया कम पाएको

घ) अन्य

४५. तपाईंले लागुपदार्थको प्रयोग गरेपछि परिवारमा कस्तो किसिमको असर पारेको छ ?

क) बसाइसराइ ख) भै-भगडा

ग) पारिवारिक सम्बन्ध विग्रेको घ) नैराश्यता

४६. लागुपदार्थको प्रयोग पछि तपाईंको जीवनमा कस्ता परिणामहरु आइपरे ?

क) बीचैमा पढाई छुटेको ख) जागिर छोड्नुपरेको

ग) परिवारसँग सम्बन्ध विग्रेको

४७. तपाईंलाई यो संस्थामा आउन कसले सल्लाह दियो ?

क) परिवारले ख) शिक्षकले ग) साथीहरुले घ) नातेदारले

४८. यहाँ आएपछि आ नो जीवनमा कस्तो किसिमको परिवर्तन आएको महसुस गर्नुभएको छ ?

क) आत्मविश्वास बढेको छ ख) कुनैपनि परिवर्तन आएको छैन

ग) समाजको लागि केही गर्छु जस्तो लागेको छ घ) अन्य.....

४९. यहाँबाट निस्केपछि फेरी लागुपदार्थ प्रयोग गर्नुहुन्छ कि ?

क) गर्दिन ख) पहिला भन्दा कम गर्छु ग) भन्न सकिदैन

५०. सुईबाट लागुपदार्थ लिँदा कस्तो किसिमको सुईको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) नयाँ ख) एउटै सुई साथीभाइसँग साटेर ग) निर्मलीकरण गरेर

५१. तपाईले विचारमा लागु पदार्थ दुर्व्यसनीलाई समाज, परिवारले कस्तो व्यवहार गरिनु पर्छ होला ?

५२. लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई केही सुझाव दिनु हुन्छ कि ?

५३. लागुपदार्थ दुर्व्यसनीलाई कसरी मुक्त हुन सकिन्छ ?

५४. तपाईले कतिबेला लागुपदार्थ सेवन गर्नुहुन्छ ?

क) तल्लो लागेको बेला ख) तनाव भएको बेला

ग) जतिबेला पायो त्यतिबेला घ) साथीसँग भेट भएपछि

५५. लागुपदार्थ दुर्व्यसनबाट टाढा रहन के गर्नुपर्दछ ?

क) दुर्व्यसनी साथीको संगत नगर्ने ख) तनाव भएको बेला मनलाई सम्हाले राख्ने

ग) थाहा छैन

५६. लागुपदार्थ सेवन गर्नुभन्दा पहिला लागुपदार्थको बारेमा कुनै जानकारी थियो कि ?

क) थियो ख) थिएन ग) अलिअलि थियो

५७. लागुपदार्थको प्रयोग गर्नुभन्दा पहिला र अहिले मा के भिन्नता पाउनुभएको छ ?

अमूल्य सहयोगको लागि धन्यवाद ।